

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

БАКАЛАВРА

на тему: «Статус *femme sole* у жінок в Англії XI-XV століття: майнові,
політичні, соціальні права та можливості»

Виконав: студент IV курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «Історія і археологія»
Плякова Марія Дмитрівна

Керівник: д.і.н., проф.
Каріков Сергій Анатолійович

Рецензент: _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВИЩА ЗНАТНИХ ЖІНОК В АНГЛІЇ В XI - XV СТОЛІТТІ.....	22
2.1. Шлюбні альянси знаті та значення шлюбу. Роль жінок у виборі чоловіка. Положення знатної жінки у шлюбному союзі.....	22
2.2. Місце жінки у аристократичному суспільстві XI - XV століття, її права та залежність. Згадки про знатних жінок у хроніках.....	32
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВИЩА ЖІНОК-ПРЕДСТАВНИЦЬ РЕМІСНИЦЬКОГО, ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ТА КУПЕЦЬКОГО СТАНУ.....	42
3.1. Жінки у різноманітних ремеслах.	42
3.2. Участь жінок у справі їх чоловіків, їх власні підприємства з виробництва та купецька діяльність.....	49
РОЗДІЛ 4. FEMME SOLE – СТАНОВИЩЕ САМОТНЬОЇ ЖІНКИ ЧИ ВДОВИ МЕЩАНСЬКОГО ТА ЗНАТНОГО ПОХОДЖЕННЯ.....	52
4.1. Значення терміну “femme sole”. Відмінності у становищі “femme sole” та “femme coverte”.....	52
4.2. Смертність чоловіків та жінок в Англії XI-XV століття: основні причини та кількісні показники.....	55
4.3. Майнові права “femme sole”.....	59
4.4. Юридичні права та обов’язки “femme sole”.....	70
4.5. Особиста свобода “femme sole”.....	75
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	92

ВСТУП

Робота присвячена вивченню статусу *femme sole* у жінок в Англії XI-XV століть, що дозволяє глибше зрозуміти роль жінок у середньовічному суспільстві. Вивчення цього статусу відкриває можливості для аналізу не тільки правового становища жінок, але й їхнього соціально-економічного впливу.

Актуальність. Тема дослідження є актуальною з кількох причин. По-перше, вивчення правового та соціального становища жінок у минулому допомагає краще зрозуміти еволюцію гендерних відносин і ролі жінок у суспільстві. По-друге, аналіз майнових та соціальних прав жінок у середньовічній Англії дозволяє виявити як можливості, так і обмеження, з якими вони стикалися, що, в свою чергу, має значення для сучасних гендерних досліджень. По-третє, ця тема є важливою для розуміння правової історії та еволюції прав жінок у західноєвропейському контексті. Також вивчення статусу *femme sole* дозволяє глибше зрозуміти соціальну структуру середньовічної Англії. Це дослідження додає свою частку до важливого виміру історії жінок, яка традиційно залишалася на периферії академічного інтересу. Аналіз статусу *femme sole* потребує використання різних наукових підходів – правових, економічних, соціальних та культурних. Такий міждисциплінарний підхід збагачує сучасні історичні дослідження. Варто зазначити, що вивчення історії жінок, які мали статус *femme sole*, сприяє виправленню історичних неточностей та заповненню прогалин у знаннях про роль жінок у середньовічному суспільстві. У сучасному світі дослідження історичних прикладів жіночої незалежності та активності може надихнути на подальші реформи та підвищення рівня обізнаності про права жінок. Аналіз історичних випадків, коли жінки мали юридичну та економічну автономію, може надати важливі уроки для сучасної боротьби за права жінок, підкреслюючи довготривалість та важливість цих питань. Вивчення статусу *femme sole* показує, що навіть у патріархальному середньовічному суспільстві жінки могли досягати значного рівня незалежності. Це може служити потужним аргументом у сучасних

дискусіях про соціальну справедливість та рівні можливості. Дана робота містить і конкретні приклади актуальності. У середньовічній Англії жінки зі статусом *femme sole* могли володіти власністю та здійснювати економічну діяльність незалежно від чоловіків. Вивчення цих аспектів допомагає зрозуміти еволюцію майнових прав жінок та їхній вплив на сучасні закони. Хоча політичні права жінок у середньовічній Англії були обмеженими, деякі *femme sole* брали участь у місцевому управлінні та мали вплив у своїх громадах. Це дослідження вносить вклад у розуміння того, як жінки могли впливати на політичні процеси в умовах обмежених можливостей. Аналіз соціальних ролей та можливостей *femme sole* показує, що жінки могли досягати значних успіхів та визнання в суспільстві. Це ставить під сумнів стереотипи про пасивну роль жінок у середньовіччі і вказує на важливість переосмислення історичних гендерних ролей. Таким чином, дослідження статусу *femme sole* у жінок в Англії XI-XV століть має значну наукову та суспільно-політичну актуальність, сприяючи як розширенню історичних знань, так і розвитку сучасних дискусій про гендерну рівність та права жінок.

Об’єктом дослідження є жінки в Англії XI-XV століть, які мали статус *femme sole*. **Предметом дослідження** є конкретні аспекти майнових, політичних та соціальних прав і можливостей жінок зі статусом *femme sole* в Англії XI-XV століть.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з XI по XV століття. Це час значних змін в англійському суспільстві, зокрема, формування та еволюції феодальної системи, які вплинули на правове становище жінок. Початок досліджуваного періоду, XI століття, є важливим через значні політичні та соціальні зміни, які відбулися після Нормандського завоювання Англії у 1066 році. Нормандське завоювання вплинуло на правову систему, соціальну структуру та економічні умови в Англії. Зміни, запроваджені нормандськими завойовниками, мали суттєвий вплив на правовий статус жінок, включаючи *femme sole*. Це століття ознаменувалося формуванням нових

правових норм та структур, які визначали становище жінок у суспільстві. Протягом XII-XIII століть відбувалися подальші зміни в англійському суспільстві та правовій системі. Поширення феодальної системи та розвиток маноріальної економіки впливали на майнові та соціальні права жінок. У цей період починають з'являтися більш чіткі юридичні визначення та регулювання статусу *femme sole*. Також важливим є розвиток міського життя та комерційної діяльності, де жінки зі статусом *femme sole* могли відігравати значну роль як незалежні торговці та власниці бізнесу. XIV століття характеризується значними соціально-економічними змінами, спричиненими епідемією Чорної смерті, що спустошила Європу в середині століття. Завершення досліджуваного періоду, XV століття, є важливим через підготовку до Ренесансу та початок суттєвих соціально-економічних змін, які передували ранньомодерному періоду. В цей час відбуваються зміни у правовій системі, посилюється роль ринкової економіки та зростає значення міст. Таким чином, хронологічні межі дослідження – XI-XV століття – охоплюють важливий період трансформацій в англійському суспільстві, які суттєво вплинули на правовий статус, майнові права та соціальні можливості жінок зі статусом *femme sole*. Аналіз цих століть дозволяє виявити еволюцію прав та можливостей жінок в контексті значних історичних подій та змін, що відбувалися в середньовічній Англії.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Англії. Це дозволяє зосередитися на специфічних правових, соціальних та політичних умовах, які впливали на статус жінок у цій країні. Англія у цей період була політично та адміністративно самостійним королівством з розвиненою правовою системою, яка впливала на статус та права жінок. Дослідження зосереджене на Англії через специфічні правові та соціальні норми, які регулювали статус *femme sole*, що відрізнялися від інших європейських країн. Важливо враховувати, що в межах Англії існували значні регіональні відмінності, які впливали на правовий та соціальний статус жінок. Наприклад, у південних графствах, таких як Сассекс та Кент, правові традиції могли

відрізнятися від традицій у північних регіонах, таких як Йоркшир та Ланкашир. Ці відмінності могли включати різні форми земельного права, місцеві звичаї та соціальні структури, які впливали на можливості та права жінок. Дослідження також враховує відмінності між міськими та сільськими районами Англії. У містах, таких як Лондон, Йорк, Норвіч та інші, жінки зі статусом *femme sole* могли мати більше можливостей для участі у комерційній діяльності, а також для здобуття незалежності через торгівлю та ремесла. Міські статuti та місцеві правові норми мали великий вплив на права та можливості жінок. У сільських районах жінки мали інший набір прав та можливостей, пов'язаних з феодальною системою та аграрною економікою. Хоча основна увага приділяється території Англії, слід також враховувати вплив зовнішніх територій, таких як Нормандія, особливо у ранній період (XI-XII століття), коли Англія була тісно пов'язана з Нормандським герцогством. Ці зв'язки вплинули на правову систему та соціальні норми Англії, зокрема на статус жінок та їхні права. Таким чином, територіальні межі дослідження охоплюють всю територію Англії протягом XI-XV століть, з урахуванням регіональних відмінностей та специфіки міських і сільських районів. Таке детальне територіальне розмежування дозволяє врахувати всі аспекти, що впливали на статус *femme sole*, та забезпечує комплексне розуміння майнових та соціальних прав і можливостей жінок у різних частинах Англії.

Історіографія. Дослідження статусу *femme sole* у жінок в Англії XI-XV століть привертає увагу багатьох істориків та дослідників права. Вивчення цієї теми охоплює різні аспекти, включаючи правові, соціальні, економічні та політичні права жінок. Історіографія з цього питання є досить розгалуженою та включає роботи відомих істориків, які внесли значний вклад у розуміння статусу та ролі жінок у середньовічному англійському суспільстві: Джудіт Беннетт, Корделії Бітті, Марджорі Макінтош та Генрієтти Лейзер. Інші значні дослідження виконали Аманда Річардсон та Маргарет Гастінгс.

Джудіт Беннетт є однією з провідних дослідниць, яка вивчає економічну діяльність жінок у середньовічній Англії. У своїх працях вона акцентує увагу на ролі жінок у сільськогосподарській діяльності, ремеслах та торгівлі, спеціалізується на вивченні жінок та гендерних відносин у середньовічній Англії. Беннетт досліджує, як жінки зі статусом *femme sole* могли використовувати свої майнові права для ведення бізнесу та забезпечення фінансової незалежності. Серед найважливіших праць Беннетт “Women in the Medieval English Countryside: Gender and Household in Brigstock before the Plague” – у цій книзі Беннетт досліджує життя жінок у сільській місцевості до “Чорної смерті”, аналізує роль жінок у домогосподарстві та громаді, їхні економічні функції та соціальні взаємодії. Інша визнача її робота - “Ale, Beer, and Brewsters in England: Women's Work in a Changing World, 1300-1600” – вона зосереджена на жінках, зайнятих у пивоварінні, і демонструє, як економічні та соціальні зміни вплинули на жіночу працю. Беннетт показує, як комерціалізація пивоваріння призвела до витіснення жінок з цієї галузі. Роботи Джудіт Беннетт є незамінними для розуміння гендерних відносин у середньовічній Англії, і вони значно доповнюють наше знання про соціальну, економічну та правову історію жінок цього періоду.

Корделія Бітті є видатною дослідницею у сфері історії жінок та гендеру Середньовічної Англії. Вона займає посаду професора в Університеті Единбурга та активно працює над дослідженням різних аспектів життя жінок у цей період. Одним з головних внесків Бітті є її книга “Medieval Single Women: The Politics of Social Classification in Late Medieval England”. У цій роботі Бітті досліджує, як одинокі жінки, включаючи вдов та незаміжніх жінок, класифікувалися в суспільстві і які наслідки це мало для їхнього соціального статусу та ідентичності. Інше важливе дослідження Бітті стосується правового статусу жінок, зокрема одружених, у середньовічній Англії. У статті “Married Women's Wills: Probate, Property, and Piety in Later Medieval England” вона аналізує юридичні та соціальні аспекти, що впливали на здатність одружених

жінок складати заповіти та управляти майном. Ця робота підкреслює взаємодію канонічного та звичайного права і показує, як жінки намагалися обійти правові обмеження, щоб зберегти певний рівень автономії. Бітті також є редактором багатотомного видання “Women in the Medieval World”, яке надає широкий огляд ролі та досвіду жінок у середньовічній Європі. Ця колекція включає різні есе, що розглядають різні аспекти життя жінок, від правових питань до повсякденних дій та соціальних очікувань. Таким чином, дослідження Корделії Бітті надають глибоке розуміння складностей життя жінок у середньовічній Англії, особливо у контексті правового статусу, соціальної класифікації та гендерних динамік. Її праці є ключовими для розкриття реального досвіду середньовічних жінок і перегляду традиційних історичних наративів.

Марджорі Кенистон Макінтош — відомий історик, яка спеціалізується на соціальній історії Англії періоду пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Вона є автором кількох важливих праць, що досліджують економічні та соціальні ролі жінок у суспільстві, а також більш широкі аспекти міського життя в цей період. Однією з найвідоміших праць Макінтош є книга “Working Women in English Society, 1300-1620”. Ця робота є фундаментальним дослідженням ролі жінок у економічному житті Англії, висвітлюючи їх участь у різних професіях і вплив на місцеву економіку. Книга базується на детальному аналізі архівних матеріалів, включаючи судові записи, податкові списки та інші документи того часу.

Генрієтта Лейзер є видатним дослідником у галузі історії жінок у Середньовічній Англії. Її книга “Medieval Women: A Social History of Women in England, 450-1500” є одним із ключових досліджень з цього питання. Вона детально аналізує життя жінок від англосаксонського періоду до пізнього Середньовіччя, акцентуючи увагу на соціальних ролях, економічних можливостях, релігійному житті та правових аспектах їхнього існування. Лейзер досліджує, як соціальні і культурні фактори впливали на жінок, та показує, що їхній статус і права значно варіювалися залежно від класу, шлюбу і

географічного розташування. Наприклад, вона аналізує ролі жінок у релігійних громадах, таких як монастирі, де вони мали можливість отримати освіту та займатися адміністративною діяльністю. Одним із центральних аспектів її роботи є дослідження юридичних прав жінок, зокрема, щодо власності та спадщини. Лейзер зазначає, що хоча багато жінок у середньовічній Англії мали обмежені права порівняно з чоловіками, існували також значні варіації в межах різних соціальних груп і періодів. Наприклад, жінки з вищих класів часто мали більше можливостей для управління майном і бізнесом. Крім того, Лейзер досліджує, як різні аспекти повсякденного життя, такі як родина, робота і громадська діяльність, формували досвід жінок у середньовічній Англії. Її робота базується на широкому спектрі джерел, включаючи юридичні документи, літературу, церковні записи та археологічні знахідки. Таким чином, дослідження Генрієтти Лейзер надає глибокий і комплексний погляд на життя жінок у середньовічній Англії, підкреслюючи їхню важливу роль у суспільстві того часу та різноманітність їхнього досвіду залежно від соціальних, економічних і культурних факторів.

Маргарет Гастінгс вивчала правові аспекти становища жінок у середньовічній Англії. Її роботи зосереджені на аналізі правових документів, таких як статuti, судові записи та хартії, які регулювали статус *femme sole*. Гастінгс аналізує, як ці правові норми впливали на майнові та соціальні права жінок, а також на їхню можливість брати участь у правових процесах. Серед найбільш відомих праць Маргарет Гастінгс - "The Court of Common Pleas in Fifteenth Century England" – хоча ця книга зосереджується на судовій системі Англії XV століття, Гастінгс досліджує і випадки, що стосуються жінок, надаючи цінну інформацію про їхню участь у правових процесах і права, які вони могли захищати в суді. Аманда Річардсон досліджує соціальні та політичні аспекти статусу жінок у середньовічній Англії. Її роботи охоплюють аналіз соціальної структури, взаємодії між різними соціальними групами та ролі жінок у політичних процесах. Річардсон звертає увагу на те, як жінки зі статусом

femme sole могли впливати на місцеве самоврядування та брати участь у прийнятті рішень. Серед найважливіших робіт Аманди Річардсон - “The Forest, Park and Palace: Women and the Pursuit of Power in the Late Medieval Noble Household” – у цій статті Річардсон досліджує, як жінки знаті використовували простір для зміцнення своєї влади та впливу в суспільстві. Вона аналізує взаємозв’язок між просторовими практиками та соціальною владою. Джоан Келлі відома своїми працями з феміністичної історії, де вона аналізує роль жінок у середньовічному суспільстві та їхній вплив на історичні процеси. Її роботи допомагають зрозуміти, як гендерні відносини та соціальні норми формували правовий статус та можливості жінок у середньовічній Англії.

Джерельна база. Дослідження спирається на архівні джерела, включаючи правові документи (наприклад, статuti та судові записи), хроніки, літературні твори та особисті листи, та фундаментальні історичні праці інших дослідників теми. Ці джерела надають багатогранний погляд на становище жінок і дозволяють здійснити всебічний аналіз їхніх прав та можливостей. Оскільки доступ для першоджерел у більшості випадків недоступний навіть в електронному форматі, дана робота спирається переважно на цитування першоджерел та дані, взяті з них, з робіт інших дослідників. Далі надано короткий огляд основних джерел.

Magna Carta (Велика хартія вольностей) (1215) — це один з найважливіших документів середньовічної Англії, який впливав на правовий статус всіх підданих, включаючи жінок. Magna Carta містить статті, що стосуються прав власності та спадкування, які мали безпосередній вплив на статус femme sole.

Також важливим джерелом відомостей є королівські хартії - документи, видані королями, що надавали спеціальні права та привілеї певним особам чи громадам. Вони можуть містити положення про майнові права та обов’язки жінок.

Ще одне джерело - місцеві правові норми, які регулювали життя громад і включали положення, що стосувалися прав жінок у межах міст і сіл. Вони є важливими для розуміння регіональних відмінностей у правовому статусі жінок. Найбільш повним і цікавим серед них є *Liber Albus* ("Біла книга Лондона") — це важливий історичний документ, створений в 1419 році за наказом Річарда Віттінгтона, тодішнього мера Лондона. Цей збірник містить закони, статuti та інші правові документи, які регулювали життя в середньовічному Лондоні. Він є цінним джерелом для дослідження соціальної історії, зокрема становища жінок у середньовічній Англії. *Liber Albus* відображає різні аспекти правового статусу жінок, особливо щодо власності та сімейного життя. У ньому містяться положення про права вдови на спадщину та їхні обов'язки. У документі також регулюються питання шлюбу та сімейних обов'язків. *Liber Albus* також згадує про економічну діяльність жінок. Документ описує правила, що регулюють діяльність ринків і торгівлі, що дає уявлення про участь жінок у міській економіці. Окрім цього, *Liber Albus* містить багато інформації про правові питання, що стосуються жінок. Наприклад, він описує правила щодо свідчень у суді, де жінки могли виступати як свідки в певних випадках, та їхню участь у судових процесах. *Liber Albus* є важливим джерелом для розуміння соціальних норм і правових аспектів, що впливали на життя жінок у середньовічній Англії. Він є важливим історичним документом, що дозволяє глибше зрозуміти життя жінок у середньовічному Лондоні та їхню роль у суспільстві того часу.

Не менш важливим джерелом інформації для дослідження є судові записи та протоколи, фінансові та майнові документи. Записи про судові процеси, що містять інформацію про правові суперечки, в яких брали участь жінки зі статусом *femme sole*, допомагають зрозуміти, як ці жінки захищали свої права в суді. Записи рішень місцевих судів можуть надавати деталі про повсякденні правові проблеми, з якими стикалися жінки. Документи, що визначають розподіл майна після смерті власника (заповіти та спадкові записи), можуть

містити важливу інформацію про майнові права жінок та їхню економічну діяльність. Договори, укладені жінками зі статусом *femme sole*, демонструють їхню участь у торгівлі та інших економічних активностях.

Серед письмових джерел також варто зазначити літературні та наративні джерела. Хроніки англійських хроністів описують політичні та соціальні події, можуть містити згадки про видатних жінок зі статусом *femme sole* та їхню роль у суспільстві. Записи подій у певних регіонах Англії (місцеві літописи) можуть надавати інформацію про локальні соціальні та правові умови для жінок. Особисті документи (листування та особисті записи) можуть містити деталі про повсякденне життя жінок зі статусом *femme sole*, їхні соціальні взаємодії та економічну діяльність.

Таким чином, аналіз джерел для дослідження статусу *femme sole* у жінок в Англії XI-XV століть охоплює широкий спектр правових документів, судових записів, фінансових та майнових документів, а також літературних, наративних та археологічних джерел. Кожна категорія джерел надає унікальну інформацію, що допомагає створити комплексне уявлення про майнові, політичні та соціальні права та можливості жінок у цей період. Використання цих різноманітних джерел дозволяє провести детальний аналіз правового та соціального статусу жінок зі статусом *femme sole* і виявити, як вони використовували свої права та можливості у середньовічній Англії.

Метою даного дослідження є всебічний аналіз статусу *femme sole* у жінок в Англії XI-XV століть з точки зору їхніх майнових, політичних та соціальних прав.

Завдання дослідження включають: 1) визначення правових основ статусу *femme sole*; 2) аналіз майнових прав та можливостей жінок; 3) дослідження участі жінок у суспільному житті; 4) оцінка соціального статусу та ролі жінок у середньовічному суспільстві. Автор дослідження прагне з'ясувати, як цей особливий правовий статус впливав на життя жінок, які фактори сприяли

або обмежували їхні права та можливості, та яким чином ці жінки використовували свої права в різних сферах життя.

Методологія дослідження базуватиметься на міждисциплінарному підході, що включає історичний, правовий та соціальний аналіз. Основними методами є історико-генетичний, порівняльний та критичний аналіз джерел. Розглянемо основні методи, які були використані для дослідження цієї теми: 1) контекстуальний аналіз, що дозволив розглянути історичні події в ширшому контексті: а) політичний контекст: розуміння політичної ситуації в Англії XI-XV століть, що впливала на права та можливості жінок; б) соціальний контекст: вивчення соціальної структури та норм, які визначали роль жінок у суспільстві; в) економічний контекст: аналіз економічних умов, які впливали на здатність жінок бути незалежними; 2) порівняльний метод, що дозволяє порівнювати статус жінок у різних регіонах та часових періодах; 3) гендерний аналіз, що дозволяє фокусуватися на ролі та положенні жінок у суспільстві: а) вивчення гендерних ролей: аналіз того, як суспільство визначало та обмежувало ролі жінок; б) інтерпретацію гендерних відносин: розгляд взаємодії між чоловіками та жінками, як на рівні особистих відносин, так і на рівні суспільства загалом; 4) біографічний метод включає дослідження життя конкретних жінок, які мали статус *femme sole*; 5) історіографічний аналіз включає вивчення та критичне осмислення того, як різні історики інтерпретували статус та роль жінок у середньовічній Англії; 6) культурний аналіз досліджує вплив культурних норм, традицій та цінностей на становище жінок; 7) соціально-економічний аналіз дозволяє зрозуміти, як економічні умови впливали на життя жінок та їхній статус. Це включає вивчення: а) структури власності: аналіз того, як жінки володіли та керували майном, зокрема землями, лавками та ремісничім майстернями; б) професійної діяльності: вивчення участі жінок у різних економічних сферах, таких як торгівля, ремесла, та їхнє місце на ринку праці; 8) психоісторичний підхід дає змогу спробувати зрозуміти внутрішній світ та психологічні мотивації історичних особистостей. Таким чином, дослідження

статусу *femme sole* у жінок в Англії XI-XV століть є складним та багатограним завданням, що вимагає використання різних методів історичного дослідження. Комбінація аналізу первинних джерел, контекстуального аналізу, порівняльного методу, гендерного аналізу, кількісних методів та біографічного підходу дозволяє створити комплексну картину майнових та соціальних прав і можливостей жінок цього періоду. Такий підхід забезпечує глибоке розуміння їхнього місця в історії та внеску у розвиток суспільства.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному підході до вивчення статусу *femme sole*, що дозволяє виявити взаємозв'язок між правовими нормами, економічними можливостями та соціальним статусом жінок у середньовічній Англії, з урахуванням гендерної перспективи - дослідження акцентується на статусі *femme sole* – особливому правовому статусі, що стосується самотійних жінок; цей підхід дає можливість глибше проаналізувати гендерні аспекти середньовічного суспільства та розкрити роль, яку відігравали жінки в економіці, політиці та соціальній сфері. Наскільки відомо автору, раніше дослідження статусу *femme sole* у середньовічних англійських жінок не розроблялося в Україні, що робить тему “Статус *femme sole* у жінок в Англії XI-XV століття: майнові, політичні, соціальні права та можливості” актуальною та науково цікавою.

Апробація. Результати дослідження не були раніше представлені, за винятком попередніх курсових робіт автора.

РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В АНГЛІЇ ПЕРІОДУ ВИСОКОГО ТА ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВОГО ПОДІЛУ СУСПІЛЬСТВА

Точний характер соціальних привілеїв, характерний для доіндустріальних суспільств, таких як середньовічна Англія, є дискусійним питанням серед істориків та суспільствознавців. Наприклад, чи можна проаналізувати середньовічне англійське суспільство з точки зору поділу на класи, характерні для сучасних суспільств, чи слід розглядати їх як інші доіндустріальні суспільства, стратифіковані з точки зору порядків чи станів? Чи були станові відмінності і гендерні відмінності в середині станів наслідком середньовічних суспільних відносин, або їх можна пояснити більш безпосередніми, короткостроковими факторами? Можна припустити, що буття суспільства не шарувалося виключно в термінах класів, порядків або будь-якої іншої єдиної форми соціальної нерівності, а що середньовічне англійське суспільство складалося з ряду різних осей соціальної нерівності. Таким чином, будь-яка персона мала різноманітність соціальних ідентичностей, у тому числі класових, орденових, статусних, гендерних і групових. На початку розділу оцінимо сили, які призвели до економічних і соціальних змін у XI — XV ст. Далі розглянемо, як ці форми соціальної нерівності об'єдналися, щоб створити певну соціальну ієрархію, яку спостерігаємо в Англії періоду Високого та Пізнього Середньовіччя.

Чи можна визначити “первинний двигун” соціальних та економічних змін в середньовічній Англії? Для найперших істориків середньовічної англійської економіки і суспільства, що працювали в XIX - на початку XX ст., визначальним фактором соціальних та економічних змін було довгострокове зростання ринку і зростаючий поділ праці в суспільстві, який дозволив підвищити економічну ефективність і продуктивність. Це підхід базувався на роботах Адама Сміта, для якого ринок був динамічним чинником економічного

зростання у подоланні застою “натурального господарства” сільської місцевості, зростання, втілене у піднесенні міст, торгівлі, мануфактур і середнього класу. Ця модель економічного розвитку, з точки зору однолінійного піднесення ринкової економіки, визначила рамки, в яких піонери-історики розповіли про розвиток середньовічної економіки¹.

Середньовічне сільське суспільство можна аналізувати з точки зору “класичного” маєтку - землеволодіння лендлорду, що оброблялося працею орендарі на невірних засадах. Ця система по суті була пристосована до натурального господарства, оскільки, коли грошей було мало, трудові повинності повинні були бути представлені в інших формах, наприклад відробіткових послугах. Сільське господарство було основною галуззю економіки, проте вже у XI-XII ст. спостерігається швидке зростання кількості міст та їх ролі, формування внутрішнього ринку.

Головною відмінністю феодальної англійської економіки від французької є більша централізація управління. Це коріниться у завоюванні країни феодалами під керівництвом герцогів Нормандії в XI ст. Завойовники провели загальний перепис (“Книга страшного суду”), який показав, що на той час створення системи феодальних землеволодінь (маєтків, манорів), що обслуговувалися працею залежних селян, вже завершилося. Але, на відміну від французьких феодалів, власники англійських маєтків були васалами не великих феодалів, а безпосередньо короля.

Маноріальна система мала зруйнуватися, коли пропозиція грошей стала досить великою і їх обіг достатньо пришвидшився, щоб люди зрозуміли сутність та інструменти економічної ефективності. Важливим був також вплив епідемії чуми та пізньосередньовічний спад чисельності населення - без такого демографічного спаду занепад такої системи устрою землеволодінь і розподілу праці у ньому був би більш повільним. Внаслідок цих факторів, серед іншого, відбувся перехід від натурального до грошового господарства, оскільки

¹ A Social History of England, 900–1200. - Edited by Julia Crick and Elisabeth van Houts. Cambridge University Press, 2011, p.24-25

зменшення населення означало зростання кількості грошей на душу населення. На розвиток грошової економіки впливали також грабунки під час англо-французьких війн, зростання вовняної промисловості та розширення міст і торгівлі.

Експорт англійської вовни стимулював розвиток суконного виробництва як в Англії, так і поза її межами. Це, з одного боку, збільшувало притік грошей в економіку, з іншого - стимулювало розвиток вівчарства як спеціалізації сільського господарства, що, в свою чергу, призводить до зміни у трудовій структурі сільського населення - лендлорди не зацікавлені в обробці землі орендарями, а потребують пасовищ для овець. Як наслідок - зміна спеціалізації селян (з рослинництва на вівчарство та обробку сирової вовни), їх збіднення, міграції у міста, зростання злочинності тощо. Така вузька сільськогосподарська та технологічна спеціалізація також відрізняла англійську економіку від континентальної, зокрема, французької, де сільськогосподарська та виробнича спеціалізація залежала від регіону.

Епідемія чуми XIV ст. разом зі скороченням населення призвела до скорочення виробництва сільськогосподарської продукції і зростання цін на неї і на товарі взагалі. А тривала Столітня війна разом з грабіжницькими набігами і підвищенням податків стала останнім фактором для погіршення економічної та соціальної ситуації, наслідком чого стало народне повстання селян у 1381 р. під керівництвом Уота Тайлера. Воно стимулювало процес заміни натурального оброку та панщини феодалною грошовою рентою у трудових послугах, і призвело до практично повної комутації, а згодом і викупу селянами своїх феодалних повинностей. До XV ст. майже всі англійські селяни стали особисто вільними: копігільдерами (платили за свої наділи грошову ренту) та фрігільдерами (повністю вільні власники землі). Так виникає нове дворянство (джентрі), яке веде своє господарство виключно з орієнтацією на найману працю.

Модернізація сільського господарства під впливом комерціалізації, урбанізації та переходу до грошової економіки стимулювало нововведення, дозволяючи орендодавцям оцінювати прибутковість своїх маєтків. Розпад сеньйоріальної системи, що йшов паралельно з розвитком комерції з моменту заміни трудових послуг і підвищення грошової ренти, можна пояснити як результат зростання промисловості та обміну.

У XVI ст. й у першій половині XVII ст. сформувалися сприятливі умови для швидкого економічного піднесення та господарського розвитку Англії. Спостерігалось зростання промисловості, виробництва сировини, і незабаром Англія вступила до мануфактурного етапу.

Для визначення середньовічної соціальної нерівності можна використати різні сучасні соціальні теорії. Наприклад, маємо “дихотомічний” соціальний аналіз, запропонований марксистами та істориками під марксистським впливом. Соціальна ієрархія тут розуміється в термінах однієї або кількох бінарних опозицій, наприклад, власник та невластник, пан і селянин, роботодавець і найманий працівник, експлуататор і експлуатовані. Хоча марксистки визнають існування різноманіття груп у середньовічному суспільстві, їхнє основне припущення схиляється до того, що у “феодальних” суспільствах, таких як середньовічна Англія, відносини між класом землевласників з одного боку і класом селян-виробників з іншого були фундаментально визначені. Згідно з цим, середньовічне міське суспільство також слід розуміти в межах стосунків між двома основними класами: ремісниками і торговельною верхівкою. Марксистки бачили зв'язок між цими дихотомічними класами в місті і сільській місцевості як обов'язково антагоністичні. Таким чином, ми маємо “дисфункціональну” модель середньовічного суспільства: модель, у якій розглядається конфлікт як неминучий наслідок панівних суспільних відносин.

Однією з альтернатив марксистському акценті на поляризованих соціальних класах і гострих соціальних відмінностях — це бачити соціальні

ієрархії в термінах “градації”: тобто як складовий спектр кількісних відмінностей багатства, статусу і влади.

В Англії не було класів у сучасному розумінні, а лише довгий ряд ступенів соціального рангу. Звичайно, це вводить в оману, коли говоримо про поміщиків і селян як про однорідні і легко визначені класи, оскільки на практиці ці групи об’єднували свої власні “тонкі градації статусу та багатства”. Саме це внутрішнє розшарування селянства було у центрі уваги “торонтської школи медієвістів”¹. У той час як історики традиційно зосереджені на відносинах між паном і селянином, на фоні внутрішнього устрою маєтку та взаємодії всередині нього, “торонтська школа” наголошувала на необхідності вивчення соціального життя середньовічного англomовного селища. Вони показали, як домінувала еліта всередині селянства, як прибутки від пивоваріння та землеволодіння давали можливість цій еліті мати більші можливості для шлюбу і ширший географічний діапазон соціальних контактів, ніж у тих, що знаходилися на сходинку нижче за них у сільському суспільстві. Цей акцент на відмінностях у межах селянства дає можливість припустити підгрупи в селі як різні соціальні “класи”, кожен з яких мав власну внутрішню згуртованість і “класову свідомість”.

На практиці акцент робиться на соціальній градації, а соціальний поділ часто поєднується з третьою соціальною перспективою - функціональною взаємозалежністю. Тобто складові групи суспільства не розглядаються як існуючі в деякій необхідній опозиції, але скоріше концептуалізовані в межах взаємовигідного розподілу праці. Цей підхід популярний серед багатьох сучасних істориків, для яких середньовічне суспільство не складалося з класів, а радше станів чи орденів, які були ранжировані з точки зору статусу або честі, наданих їхнім функціям суб’єктивною соціальною оцінкою того часу. Цей погляд знайшов своє вираження всередині доктрини “трьох орденів”. Відповідно до цієї теорії суспільство поділялося на три стани або ордени -

¹ A Social History of England, 1200–1500. - Edited by Rosemary Horrox and W. Mark Ormrod. Cambridge University Press, 2006, p.2-30

oratores, bellatores i laboratores: тобто ті, хто молиться (духовенство), ті, хто борються (лицарство) і ті, хто працює (селянство, містяни, у тому числі ремісники і торговці)¹. Ці соціальні групи визначалися не своєю економічною роллю або правом власності, але їх соціальною функцією у суспільстві. Кожен орден потребував послуг інших, щоб процвітати і вижити.

Як нам вибрати між цими суперечливими поглядами на середньовічне англійське суспільство? Хоча марксистський класовий підхід до середньовічної англійської соціальної структури може здатися суперечливим у градуванні з точки зору функцій, немає причин, чому ця модель має розглядатися як взаємовиключна з теорією “трьох орденів”. Натомість, акцент на типі занять відобразить аналітичні проблеми, що стоять перед сучасними істориками. Якщо, наприклад, ми зацікавлені у маєтковій політиці лендлордів, наприклад, можливостях безпосереднього управління своїми володіннями наприкінці XIV-XV ст., ми будемо схильні підкреслювати класову подібність між духовними землевласниками та їхніми мирянами, англійським дворянством. Якщо, з іншого боку, нас цікавить, як люди отримали таку власність та можливості, що вона надає, ми, швидше за все, підкреслимо відмінності між духовенством і дворянами як станами. Тобто маємо визнати, що соціальний статус у середньовічній Англії був не тільки наслідком свого класового становища, а формувався під впливом як соціальних, так і економічних чинників.

Як у цьому розрізі розглядати становий поділ жіночої частини населення Англії? Станова приналежність жінки визначалася, переважно, станом, до якої належала її родина - спочатку за батьком, потім - за чоловіком. Шлюби, переважно, відбувалися в межах одного стану, але траплялися виключення, тож через шлюб жінка могла перейти з одного стану в інший, наприклад, з селянства перейти до стану ремісників, містян, торговців. Можливо, були поодинокі випадки шлюбів між селянками та аристократами, але авторка цієї роботи не знайшла подібних прикладів. Натомість, маємо приклади того, як

¹ Dyer Christopher. Making a Living in the Middle Ages. The People of Britain, 850-1520. - New Haven: Yale University Press, 2005, p.2-9

навіть не найзаможніші дворянки ставали дружинами членів королівської родини та навіть королевами - маємо яскравий приклад Єлизавети Вудвілл, дружини короля Едуарда IV. Іншою можливістю зміни свого станового положення був шлях духовного життя - постриг у черниці з можливістю зробити духовну кар'єру. Але далі побачимо, що майновий статус у такій кар'єрі у більшості випадків відігравав неабияку роль. Іншим прикладом руху за становою драбиною жінок може стати приклад *femme sole*, які займалися індивідуальною підприємницькою діяльністю та жінок, що активно приймали участь у родинній справі (ремесло чи торгівля), стрімко підвищуючи майновий статус, що, за сприятливих обставин, могло стати фактором змін у становому становищі.

Таким чином бачимо, що розвиток економічної ситуації в Англії XI-XV ст. мав прямий вплив на зміну у соціальній структурі та взаємовідносинах різних соціальних та майнових станів. Розвиток вівчарства як реакція на попит вовни, вплив епідемії чуми, Столітньої війни та селянського повстання призвели до еволюції системи взаємовідносин “селянин-лендлорд”, з послідуєчим звільненням селян з феодалної залежності. Соціальну структуру англійського суспільства можна розглядати з точки зору класів (селянство / робітники - феодали) та з точки зору функціонального розшарування з детальною диференціацією щодо спеціалізації (селяни / ремісники / торговці - духовенство — дворянство / лицарство). Станове становище жінки визначалося становою приналежністю її батька чи чоловіка, але жінка мала певні можливості для зміни соціального статусу.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВИЩА ЗНАТНИХ ЖІНОК В АНГЛІЇ В XI - XV СТОЛІТТІ

2.1. Шлюбні альянси знаті та значення шлюбу. Роль жінок у виборі чоловіка. Положення знатної жінки у шлюбному союзі

У Високому та Пізньому Середньовіччі вважалося само собою зрозумілим, що сини і дочки знатних родин одружувалися, якщо вони не вступали на службу до Церкви, і, зазвичай, шлюб був організований у ранньому віці. Це відбувалося публічно - подружжя давало свою згоду у присутності свідків і це часто робилося в присутності священика та в контексті релігійної церемонії, хоча фактично це не було обов'язковим до Трентського Собору (1545-1563 рр.). За словами хроністів, шлюб супроводжувався святкуванням і урочистостями, які могли бути пишними і дорогими. Окрім двох зацікавлених родин, на церемонію були запрошені представники дворянства. Влітку 1328 р. Едуард III і його мати були присутні на весіллях двох дочок Роджера Мортімера в Герефорді, під час яких влаштовувалися урочисті лицарські поєдинки. На честь весільної церемонії Томаса Мовбрея, графа Ноттінгема та Єлизавети, доньки Річарда, графа Арундела та вдови сера Вільяма де Монтегю, що відбувалася в замку Арундел у липні 1384 року, свята тривали більше тижня. На весіллі був присутній Річард II і його королева, і увесь королівський почет отримав подарунки від графа. Але часом ставалося, що політика псувала чи відміняла святкування, а іноді додаткові святкування влаштовували пізніше¹.

Церква визначала шлюб як таїнство і від часів папи Олександра III (1159—1181 рр.) згода розглядалася як основа шлюбу. Цю згоду мали дати обидві зацікавлені сторони; вони повинні були пообіцяти одружитися в даний час, а не в якийсь момент в майбутньому. Петер Ломбардський вважав і згоду, і консумацію важливими для шлюбу, і багато пізніших церковників погоджувалися з ним, наголошуючи на необхідності сексуальних стосунків з

¹ Ward Jennifer C. English Noble Women in the Later Middle Ages. - New York: Routledge, 2013, p.12

метою народження дітей. Церква встановила шлюбний вік з моменту статевого дозрівання, коли дівчата досягали дванадцяти років, а хлопчики чотирнадцяти років. Дітей дозволено було сватати в сім років - вік згоди і розуміння, хоча не було вийнятковим сватання у віці п'яти-шести років і навіть немовлят. Якщо будь-який шлюб був укладений до виповнення семи років, партнери повинні були підтвердити свою згоду, коли вони досягали зрілості. Тож, хоча світська влада приймала церковне вчення про шлюб, заручини та шлюби нерідко відбувалися до того, як сторонам виповнилося сім років. Наприклад, Річарду Невіллу було шість років, коли він одружився з Енн Бошамп, донькою Річарда, графа Варвіка, шлюб призвів до того, що він успадкував графство Варвік у 1449 році¹. Є ряд зафіксованих випадків, коли діти одружувалися в дев'ять-десять років, але в більшості випадків шлюби все ж відбувалися, коли вони були в підлітковому віці.

Церква дбала про обмеження шлюбу між близькими родичами, а в Пізньому Середньовіччі шлюб був заборонений в межах чотирьох ступенів спорідненості (рахувалися також споріднені відносини, створені шлюбом); духовні стосунки між хрещеними батьками та хрещеними дітьми також підпадали під заборону. На щастя для дворянства, Церква взяла на себе зобов'язання давати згоду для таких шлюбів, де порушення заборон було необхідно. Так у 1323 р. на прохання короля Джона було видано дозвіл на одруження сина графа Кілдера та Джоан, дочки Х'ю Ле Деспенсера молодшого, які були родичами четвертого ступеня. Джон Гонт потребував такого дозволу, перш ніж він міг одружитися із Бланш, донькою Генріха, герцога Ланкастерського. У багатьох випадках дозвіл отримували після шлюбу, він був необхідним для того, щоб діти від такого шлюбу вважалися законними. Іноді ступінь родинних зв'язків виявлялися лише після укладання шлюбу. Покарання відбувалося з боку Церкви, коли шлюб було укладено з повним знанням що сторони були в межах заборонених ступенів родинного зв'язку: у 1390 р. єпископу Елі було наказано відлучити від церкви Томаса, лорда Морлі, і його

¹ Ward Jennifer C. English Noble Women in the Later Middle Ages. - New York: Routledge, 2013, p.27

дружину на деякий час, перш ніж надати їм дозвіл укласти свій шлюб знову, до того ж було встановлено, що той із подружжя, хто переживе іншого, не матиме права одружуватися повторно¹.

У більшості випадків можливим було поєднувати як уявлення дворянства про шлюб за домовленістю, так і турботу Церкви про шлюб зі згодою. Аристократія бачила одруження як спосіб збільшення та консолідації своїх земель і зростання політичної влади та соціального впливу. Це потребувало неодмінної наявності спадкоємців, яким ця спадщина перейде і хто збереже його для майбутніх поколінь. В епоху, коли очікувана тривалість життя була порівняно короткою, у знатних родин були всі підстави почати переговори про шлюб їх дітей, коли майбутнє подружжя ще були маленькими. Майже немає ознак того, що самі діти, чи то дочки, чи сини, були залучені до цих переговорів. Можемо впевнено говорити про те, що дочкам належала пасивна роль, як у створенні союзів з іншими аристократами, так і тим спадкоємцям, з якими маєтки їх родини переходили в нові руки. Відповідно до феодалного права, якщо дворянин не мав синів, то його дочки отримували рівні частки спадщини. Також відсутність спадкоємців чоловічої статі в багатьох знатних родинах у Пізньому Середньовіччі означала, що спадкоємиця мала життєво важливе значення. Закон у цей період дозволяв дворянину залишити свої землі найближчому родичу чоловічої статі поза інтересами дочок, але це ставалося лише в меншості випадків.

Піднесення знатних сімей у Середні віки зазвичай було результатом королівської служби та прихильності, та вигідних шлюбів. Часто ці два фактори поєднувалися, в тому числі королівське заступництво ініціювало можливості одружитися зі спадкоємицями. Такі родини, як Невіли, Персі і всі гілки роду Стаффордів прийшли до влади саме таким чином, як правило, через шлюби стаючи все більш впливовими та отримуючи все більше земель та статків. Стаффорди, наприклад, нарощували свої позиції шлюбним шляхом у XIII

¹ MacCarthy Connor. Marriage in Medieval England: Law, Literature and Practice. - Woodbridge (UK): The Boydell Press, 2004, p.19-45

столітті, зокрема через шлюб Роберта Стаффорда з Алісою Корбет із Коу, що зміцнив положення родини в Шропширі. У XIV столітті з другим шлюбом Ральфа Стаффорда та його участю в Столітній війні, сім'я досягла ще більших здобутків. У 1334 році Ральф викрав Маргарет Одлі, спадкоємицю однієї третини спадщини графів Клер Глотчестерських (що коштувала на той момент понад 2000 фунтів стерлінгів) та одружився з нею. Землі Маргарет дали Ральфу статус і багатство, які йому були потрібні, коли Едвард III дарував йому титул графа в 1351 році. Ральф сподівався на ще більші здобутки для своєї сім'ї, заручивши свого старшого сина зі старшою донькою і спадкоємицею Генріха Гросмонтського Матильдою, але його син помер у 1347 р., задовго перед Генріхом. Більш вдалим був шлюб Анни, дочки і згодом спадкоємиці Томаса Вудстоцького, герцога Глостера, з Томасом, графом Стаффордом, у 1389 році та згодом з його братом графом Едмундом. Землі Анни дозволили її сину зберегти титул герцога Бекінгемського, який був йому наданий у 1444 р. Одруження зі спадкоємицею було поширеним засобом, за допомогою якого нові чоловіки у світі англійської знаті, іноді іноземці або прибулі з віддаленої провінції, могли за підтримки короля стати перспективними і можновладними. У всіх цих випадках король міг використовувати свої повноваження заступництва для нагородження родичів і улюбленців. У XIV ст. дворяни все частіше використовували ще й інструмент опіки над неповнолітніми спадкоємцями. З одного боку це запобігало потраплянню їхніх земель у королівські руки, бо король все ще мав опіку над особою знатного спадкоємця та право розпоряджатися його шлюбом. Але права опіки могли бути продані, ціна визначалася статусом спадкоємця та ступінню королівської милості до нього та одержувача прав. Ральф Невілл заплатив по 3000 марок за опіку над Джоном де Мобреєм, графом Норфолка, і Річардом, герцогом Йоркським. Вони стали чоловіками його дочок Кетрін і Сесілії¹.

¹ MacCarthy Connor. Marriage in Medieval England: Law, Literature and Practice. - Woodbridge (UK): The Boydell Press, 2004, p.79-91

Серед нижчого дворянства та джентрі шлюб із спадкоємицею цінувався так само високо, і мав велике значення у підйомі сімей. Більшість спадкоємиць походили з родин землевласників, хоча лондонські спадкоємиці теж користувалися попитом. Дослідження різних провінцій показують, що зазвичай найпотужніші місцеві родини укладали найбільш вигідні партії. Зміна статусу сім'ї відображається і на її шлюбах. Спадкоємиці відігравали важливу роль у передачі маєтків і влади, а таким чином і в мінливих долях родин знаті і джентрі, і немає сумнівів у дуже ретельному плануванні шлюбних проєктів.

Хоча знатні родини віддавали перевагу спадкоємицям у якості наречених для своїх синів, якщо вони могли дозволити собі ці шлюби і забезпечити їх, таких наречених ніколи не було достатньо для усіх бажаючих. Таким чином, власність була не єдиним фактором, як брався до уваги батьками, що планували шлюб для своїх дітей. Перспектива корисних політичних союзів, будь то при дворі або в провінції, а також зв'язків з іншими дворянами та джентрі, розглядалася як головне значення серед інтересів сім'ї та союзів. Шлюби також могли бути наслідком заворощень і ворожнечі серед знаті, і навіть громадянської (наприклад, баронської у XIII ст.) війни - такі шлюби мали на меті закріплення миру чи новоутворених альянсів. Шлюбні альянси з міркувань політики, зв'язків і престижу не обмежувалися Англією, особливо у XIII і на початку XIV ст., і утворювалися зі знатними родинами материкової Європи.

Для сімей, які прагнули здобути найвищий престиж, союз із королівською родиною був кінцевою метою. Такі союзи мали переваги з обох сторін: шляхетний рід підвищував свою репутацію серед дворянства, а Корона могла забезпечити молодших синів і дочок за відносно невелику ціну. Такі союзи зустрічаються протягом Пізнього Середньовіччя. Річард де Клер, граф Глостер, бажав королівського шлюбу для свого старшого сина Гілберта і задовольнив свої амбіції в 1253 році його одруженням на племінниці Генріха III, Алісі де ла Марш, доньці Гуго XI, графа Ла Марша і Ангулема. Набагато тісніший союз був утворений у 1290 р. через другий шлюб Гілберта з Жанною д'Акрі, донькою

Едварда I. Насправді Едвард I дуже хотів скористатися цим шлюбом, щоб забезпечити свою сім'ю і прив'язати верхівку знаті ближче до Корони. Його дочка Єлизавета вийшла заміж за Гемфрі де Богун, графа Герефорд, його племінник Томас, граф Ланкастерський, одружився з Алісою де Лейсі, а королівська онука Жанна, дочка Генріха, графа Бару, вийшла заміж за Джона де Варрена. Ці союзи мали важливе внутрішньополітичне значення¹.

Шлюби через кохання траплялися, але були рідкістю і, якщо суперечили економічним чи політичним інтересам родини, призводили до негативних наслідків, таких як виключення дочок батьками із заповіту і родинних списків, відмова у посагу тощо.

Шлюбні угоди укладалися чоловіками родини, хоча король і рада цілком могли бути залучені до маргинальних планів вищої знаті. Жінки лише іноді були залучені до переговорів, як в угоді 1315 р. про шлюб Х'юго де Куртене та Маргарет де Богун, яка була зроблена між королевою Маргарет, графом Гемфрі де Богун і Єлизаветою, його дружиною, з одного боку, і батьком Х'юго, з іншого². Ймовірно, однак, що матері мали право голосу в шлюбних союзах дітей і, можливо, заохочували амбіції своїх чоловіків. Численні колекції листувань чітко дають зрозуміти, що всі члени сім'я, як чоловіки, так і жінки, брали участь у шлюбних переговорах. Самі шлюбні переговори стосувалися, в першу чергу, грошових та майнових питань, і саме через ці питання багато запланованих шлюбних проєктів розпадалися. Три основні елементи шлюбного контракту включали посаг, спільну власність і вдовину частку, і всі вони зазнали розвитку в Пізньому Середньовіччі, в результаті чого жінки отримали більшу безпеку щодо власності землі. Крім своїх інтересів у сім'ї та землеволодінні, батьки були зацікавлені у піклуванні про своїх дочок та онуків, та їх довгострокових економічних інтересах.

1 Waugh S.L. The Lordship of England: Royal Wardships and Marriages in English Society and Politics 1217-1327. - Princeton: 1988, p.37-64

2 Waugh S.L. The Lordship of England: Royal Wardships and Marriages in English Society and Politics 1217-1327. - Princeton: 1988, p.92-105

У кожному разі очікувалося, що батько нареченої надасть посаг, а в XIII столітті це прийняло форму грошей або землі. *Maritagium*, земля у дар дочці на шлюб, мала повернутися до надавача або його сім'ї, якщо подружжя не мало дітей. Практика що давати у посаг - гроші чи землю - була різною навіть у межах однієї родини. Звичай *maritagium* все ще зустрічався і у XIV столітті, але вже не був таким поширеним. Грошовий посаг виплачувався нареченим частинами батьком або опікуном. Батьки, що мали велику кількість дочок, нерідко стикалися з труднощами з наданням посагу для всіх них. Виплачувані суми дуже різнилися, відображаючи не тільки статус родини, а й політичні міркування та, ймовірно, майстерність торгу. Батьки, які помирали до одруження своїх дочок, часто зазначали посаг дочок у своїх заповітах.

З кінця XIII століття стало все більш звичайним вважати майно спільним у чоловіка та дружини, і це спільне майно, надане сім'єю чоловіка, було зазначено в шлюбному договорі. Спільна власність продовжувала утримуватися дружиною, якщо, як часто траплялося, вона пережила свого чоловіка, і це надало їй більшу фінансову незалежність і більшу безпеку, ніж вдовам раніше. З точки зору її спадкоємців спільні відносини виявилися змішаним благом. Маєток, що залишився в руках вдови, не ризикував перейти під опіку короля в разі неповноліття спадкоємців, тому в управлінні маєтками існувала безперервність експлуатації. Однак, якщо вдова виходила заміж повторно, як це часто траплялося, землі переходили під контроль її нового чоловіка, і існував певний ризик втрати родинних земель. Велика власність в руках вдови-довгожительки призводила до зубожіння її спадкоємців.

Домовленості про вдовську частину з часом зазнали деяких змін, що забезпечило жінці більшу безпеку і багатство. Приблизно до 1200 року доля дружини у вигляді землі або різних речей/товарів призначався їй чоловіком біля дверей церкви під час шлюбу, або вона могла отримати одну третину земель, що мав її чоловік на той час. У версіях Великої Хартії Вольностей 1217 і 1225 років за жінкою закріпили одну третину землі, яку її чоловік мав за своє життя, якщо

її доля, визначена біля дверей церкви при урочистому вінчанні, була менше чи не була визначена. Надання жіночої частки на церковних сходах все ще зустрічається на початку XIV ст. Але вже наприкінці XIII ст. вдовина частка виділялася із землі, що належала чоловікові у день його смерті, і вдова мала право на свою долю довічно. Це виключало потребу в подарунках або визначенні біля дверей церкви.

Положення про спільну власність та вдовину частку принесли значні економічні переваги знатним жінкам. Як дружинам їх фінансову безпеку забезпечували їхні чоловіки, але якщо вони переживали чоловіків і ставали вдовами, їх положення у Пізньому Середньовіччі було краще, ніж воно було раніше. Особливо виграла вдова, яка таким чином отримувала майже всі маєтки свого покійного чоловіка. Вдова, яка мала як спільну власність, так і спадок, мала фінансову незалежність і користувалася великим попитом на шлюбному ринку для повторного альянсу.

Очікувалося, що дружина візьме на себе відповідальність за домашнє господарство, керування маєтком, а також виховання дітей. Чоловік був головою сім'ї, і очікувалося, що його дружина підкорятиметься йому. Саме чоловік відповідав за майно громадські обов'язки, відносини родини із церквою, сплату податків. Його дружина повинна була відповідати вимогам суспільного кодексу поведінки. Однак вона могла багато зробити для підвищення репутації свого чоловіка через свою поведінку та гостинність, і очікувалося, що жінка може займати місце свого чоловіка під час його відсутності.

Стосунки між чоловіками та дружинами коливалися від щасливих до нейтральних та відразливих. Більшості пар вдавалося залишатися разом і розвивати партнерство для власного блага і блага дітей та родини. Церква пропагувала любовні стосунки, але практична точка зору часто була ключовою в середньовічному світі, навіть серед панівного класу.

Втім, дивлячись на окремі пари, маємо багато доказів прихильності та теплих почуттів і відносин. Наприкінці XIV і на початку XV століття надгробки

зображали чоловіка і дружину, що трималися за руки, як у Річарда II і Анни Богемської у Вестмінстерському абатстві, Джон де ла Поула і Джоан Кобем у Крісхолі, Ессекс, і Ральфа Грена і його дружина в Лоувікі, Нортгемптоншир. Це цілком могло бути більше, ніж фантазія скульптора і бажання зобразити красивий жест¹.

Більшість жіночих листів до їх чоловіків написані формально; але багато листів не збереглося, і більшість збережених листів від дружин датуються XV ст. - вони були написані переважно англійською мовою. Але деякі демонструють близькі, ніжні стосунки між чоловіком і дружиною. Марджері Брюз залишилася закоханою в Джона Пастона III після їхнього одруження - в одному листі вона зверталася до нього як до "мій рідний коханий", а в інших виражала бажання приєднатися до нього в Лондоні, оскільки вважала, що надто довго не перебувала у його обіймах. Елізабет Стонор була не такою відкритою зі своїми почуттями в листах до чоловіка, але вона теж виражала тугу, що довго не бачила його; вона дуже хвилювалася через повідомлення, що він хворий, і бажала, щоб він приїхав до неї або прислав їй коней щоб вона могла приєднатися до нього².

Середньовічні сім'ї, навіть найзаможніші, зазвичай були досить дрібними, і мали двоє-троє дітей, що доживали до повноліття. Це не означає, що жінки народжували лише двох-трьох дітей за життя. Цілком імовірно, що жінки стикалися з частими вагітностями, але вони також переживали часті викидні та дитячі смерті під час пологів. Крім того, фізична розлука подружжя, особливо серед родин аристократичного стану, могла обмежити кількість вагітностей. Знатні чоловіки були змушені проводити кілька місяців на рік і більше при дворі короля, або на військовій службі. Під час воєн або дипломатичних місій англійських аристократів подружжя могли бути у розлуці місяцями або навіть роками. Це мало значний вплив на розмір сім'ї.

1 Ward Jennifer. Women in England in the Middle Ages. - London: Hambledon Continuum, 2006, p.38-39

2 D'Avray David. Medieval Marriage. Symbolism & Society. - Oxford: Oxford University Press, 2005, p.19-58

Але серед англійської аристократії маємо і приклади достатньо великих родин, принаймні, якщо рахувати дітей, що дожили до підліткового віку. Наприклад, Елеонора Аквітанська загалом мала 10 дітей: двоє з її першим чоловіком, королем Франції Карлом VII, і 8 з її другим чоловіком, королем Англії Генріхом II. Вільям та Ізабелла Маршал, граф і графиня Пемброк мали 10 дітей — 5 хлопчиків і 5 дівчаток — у їхньому 28-річному шлюбі, і усі вони дожили до повноліття. Одна з їхніх дочок, Сібїлла, яка вийшла заміж за Вільяма де Ферерса, графа Дербі, мала семеро дітей, усі були дівчата. Коли Сібїл померла, Вільям знову одружився і мав принаймні ще одну дитину, Роберта, який успадкував титул графа¹.

Після народження дитини саме мати (та її помічниці у знатних родинах) відповідала за виживання немовляти, зважаючи на низьку статистику виживання дітей, про яку було згадано раніше у цьому розділі. Вигодовували немовля до двох років, молоком матері чи годувальниці. Серед знаті залучення годувальниць було досить поширеним. Навіть церковники часто виступали з проповідями про те, що дворянки не виконують своїх обов'язків перед дітьми, найнявши годувальниць, оскільки вважалося, що риси особистості буквально вбираються через молоко матері, і якщо селянка вигодує шляхетне немовля, тим самим вона передає йому власні цінності та властивості в акті годування. Годування також часто перешкоджало овуляції у матері, тому це була вагома причина якомога довше годували своїх дітей. Це може бути однією з причин, чому знатні дами вагітніли частіше за селянок: вони рідше годували грудьми, тому їхня фертильність не страждала. Але загалом цей процес зазнавав впливу багатьох факторів.

Історики багато сперечаються про ступінь емоційних зв'язків батьків, у тому числі, матерів, зі своїми маленькими дітьми у середньовічний період. Ряд істориків вважають, що середньовічні батьки не мали прив'язаностей до своїх дітей, і поняття любові до дитини встановилося лише у XIX ст. Але такі

¹ Gies, Frances and Joseph. *A Medieval Family: The Pastons of Fifteenth-Century England*. - New York: Harper Perennial, 2018, p.152

джерела, як листування, особисті записи та навіть хроніки говорять про інше. Хоча середньовічні батьки не мали багато часу, щоб провести його зі своїми дітьми, і були обтяжені багатьма іншими обов'язками, джерела демонструють, що справжня любов і батьківська турбота існували, і, наприклад, що немовлята і малі діти оплакували, коли вони помирали. Так, хроніки говорять, що коли король Генріх III і його дружина Елеонора втратили свою трирічну дочку Кетрін, королеву Елеонору критикували за те, якою мірою вона оплакувала дитину, і за її публічні прояви скорботи. Літописець Метью Періш, який недолюбливав як Генріха III, так і його королеву, різко відгукувався про так її надмірне горе, не тільки тому, що через страждання вона захворіла, але також тому що він розглядав Кетрін, яка могла бути інвалідом, як невідповідний об'єктом для такого ступеня смутку, описуючи її як “німу [тобто нездатну говорити] і ні до чого не придатну, хоча можливо вродливу”¹.

2.2. Місце жінки у аристократичному суспільстві XI - XV століття, її права та залежність. Згадки про знатних жінок у хроніках

Англійська дворянка Високого та Пізнього Середньовіччя, що жила в період між XI та XV ст. більш невловима для дослідження, ніж її чоловічий аналог. Джерела містять про неї набагато менше відомостей, ніж про її батька, чоловіка, синів і братів. До недавнього часу найбільшу увагу історики приділяли спадкоємицям, які приносили землі, а іноді й титули сім'ї чоловіка, а також вдовам, які через своє довголіття могли зашкодити перспективам своїх синів та зменшити чи збільшити родинне багатство. Із зростанням інтересу до історії жінок, все більше усвідомлювалося, що такий підхід призвів до надмірне покладання на певні типи фактів, що призводило до нездатності оцінити всі

¹ Prestwich Michael. Plantagenet England 1225 – 1360. - Oxford: Clarendon Press, 2005, p.138-144

ролі, які виконує дворянка в англійському суспільстві цього періоду, як всередині сім'ї, так і поза нею.

Свій статус дворянки, безсумнівно, отримували від своїх батьків і чоловіків, і займали певне становище на вершині соціальної ієрархії. Проте всередині системи існувала значна градація дворянства щодо земель і багатства. На вершині піраміди можна знайти молодших синів і дочок короля, далі йшли представники шляхти, значення яких визначалося титулом та землеволодінням. Цей діапазон всередині дворянства зустрічається протягом усього Пізнього Середньовіччя, але водночас безсумнівно, що дворянство ставало більш жорстким ієрархічно. У середині XIII століття титул графа був єдиним, що відрізняє найвпливовіших дворян від решти; до 1450 р. використання титулів герцога і маркіза посилює цю диференціацію. Також відсутність спадкоємців чоловічої статі та передача успадкування через шлюб зосередило владу в руках порівняно небагатьох дворян. Створення парламентського перства в XIV ст. також посилює винятковість провідного дворянства. Далі ступінь шляхетності, відчуття ієрархії було підкреслено використанням термінів “лицар” і “есквайр”, а також появою терміну “джентльмен” до кінця XIV ст. Хоча ієрархія все більше визначалася, дворянство не було замкненою кастою, і було багато можливостей для руху всередині нього, в той час як нові родини здобували шляхетний статус.

Незважаючи на різницю в титулах, статках і владі, у структурі англійського дворянства виділяються певні загальні фактори. Англійське дворянство вивело своє багатство в першу чергу від землі, яку воно мало у володінні. Засади лицарства дали аристократії спільний світогляд і спосіб життя, наприклад, інтерес до війни та турнірів, а також любов до блиску та активного соціального життя. Усі дворяни стикалися з загальними проблемами в управлінні їхніми землями і збільшенням їхніх доходів, полягала вона в управлінні невеликою групою маєтків чи великим спадковим землеволодінням. Всі здійснювали політичну і судову владу в більшій чи меншій мірі, будь то в

королівській раді, у парламенті чи в окрузі. Вони поділяли спільні релігійні переконання і були зрештою стурбовані долею своїх душ.

Хартії XII століття чітко вказують, що дворянки брали участь у сімейних справах. Ступінь участі різний, але кількість грамот, у яких дружини радили своїм чоловікам, свідчить і вказує на їх політичну роль, яка тривала і протягом їхнього вдовства. Титули, наприклад, графині, в XII ст., ймовірно означав певну політичну відповідальність. Зрідка посилаються на земельні грамоти, що належали до спадщині дружини, але роздано багато хартій, де землі з маєтками й орендарями належали лише чоловікові. Мейбл, дружина Роберта, графа Глостера, позашлюбного сина Генріха I, була свідком у чотирьох грамотах її чоловіка. Вона дала згоду на заснування ним аббатства Маргам, що розташовувалося на її землях, переданих у дар. Важливість її політичної ролі очевидна в договорі між її чоловіком і Майлзом Глостерським, графом Херефордом, за яким вона була зроблена відповідальною за те, щоб її чоловік дотримувався своєї сторони угоди; якщо ні, вона мала переконатися, що він це зробив. Мейбл, як графиня, зіграла ключову роль у Глостері, і, можливо, була відповідальною за маєтки, коли її чоловік був за кордоном із Жоффруа, графом Анжуйським. Як вдова, вона контролювала нормандські землі Глостера від імені її сина, графа Вільяма¹. Її невістка також зіграла ключову роль, засвідчуючи три чверті грамот чоловіка і видаючи власні грамоти як вдова. Маргарет де Богун стала прикладом ролей, які могла грати жінка у владі. Вона була дочкою Майлза з Глостера і була одружена із Гемфрі де Богун, стюардом Генріха I, який помер близько 1165 р. Між смертю її батька в 1143 році і смертю її чоловіка Маргарита втратила своїх чотирьох братів, усі вони померли без спадкоємців. Землі Майлза були розділені між трьома його доньками, Маргарет отримала своє лордство у Герефордширі та звання констебля Англії. Вона владувала як вдова більше тридцяти років, померши в 1197 році. Посада констебля передана її синові, Гемфрі (пом. 1181 р.), а згодом її онуку та його

¹ Leyser Henrietta. Medieval Women. A Social History of Women in England 450-1500. - New York: St.Martin's Press, 1995, pp.168-188

нащадкам. Як леді, Маргарет виконувала свої зобов'язання перед королем як її сюзереном. Вона передала документ з переліком її лицарів Генріху II у 1166 році. Також вона відраховувала в казначейство фінансову допомогу для шлюбу королівської дочки в 1167-1168 роках, і, в кінці правління Генріха II і під час правління Річард I, платила податки, стягнуті з її земель. Її світлість, Маргарет слідувала зразку, встановленому її батьком. Вона підтвердила попередні гранти землі орендарям, а тим, хто служив, робила власні земельні винагороди. Лише зрідка зустрічаються посилення на її чиновників чи управленців, як-от дворецького Олександра і камергера Вімунда¹.

Жінки брали на себе політичні ролі, іноді як коронні посадовці, а частіше при дворі, на війні чи під час повстання. Використання титулу “vice-comitissa” Берти де Гланвіль цілком може вказувати на таку ситуацію: вона могла виконувати обов'язки шерифу. Ела, графиня Солсбері, служила шерифом графства Вілтшир у 1227-1228 рр. Та 1231-1236 рр. Посаду обіймав її чоловік, батько і дідусь, хоча пізніша справа в королівському суді стверджувала, що вона не мала спадкового права на посаду². Виховательками королівських дітей або фрейлінами королеви набиралися жінки також з шляхетних родин. Метью Паріс склав панегірик Сесілії де Санфорд, виховательці сестри Генріха III, Елеонори. Елеонора вийшла заміж за Вільяма Маршала молодшого і, овдовівши, вона та Сісілія склали обітницю цнотливості в присутності святого Едмунда з Абінгдона, архієпископа Кентерберійського. Елеонора порушила обітницю і вийшла заміж за Симона де Монфора, але Сесілія залишалася вірною обітниці до самої смерті³. Ролі фрейлін при дворі стали більш важливим із зростанням придворної культури та централізації з кінця XV століття. Фрейліни часто були пов'язані з королевами: як Єлизавета Вудвілл, так і Єлизавета Йоркська брали на ці посади членів власних сімей. Жінки отримували харчування та житло, а також грошову плату: Елізабет Вудвілл платила своїм фрейлінам по 40 фунтів

1 Ward Jennifer C. English Noble Women in the Later Middle Ages. - New York: Routledge, 2013, pp.129-143

2 Leyser Henrietta. Medieval Women. A Social History of Women in England 450-1500. - New York: St.Martin's Press, 1995, pp.142-168

3 Ward Jennifer C. English Noble Women in the Later Middle Ages. - New York: Routledge, 2013, pp.93-108

стерлінгів на рік, якщо вони були шляхетного походження, або 20 фунтів стерлінгів, якщо ні⁴. Їх впливова позиція при дворі дозволила їм стати корисними посередниками для своїх родин і рідних місцевостей.

Замки іноді передавалися під опіку жінок. Нікола де ла Хей, яка успадкувала посаду констебля замку Лінкольна від батька і передала чоловікові, сама двічі обороняла замок. У 1191 році вона та її чоловік виступили на боці графа Джона проти Вільяма Лоншампа, єпископа Елі, який очолював раду регентства під час відсутності Річарда I у хрестовому поході. Річард з Девіза стверджував, що вона вела себе як чоловік, захищаючи замок. У 1217 р. вона захищала замок короля Іоанна від повстанців під час громадянської війни після Великої хартії вольностей. На посади кастелянів замків продовжували призначати жінок протягом пізнього Середньовіччя. Рідко можна знайти зафіксовані заяви жінок про їх політичні переконання, але Ізабелла, графиня Арундель, поскаржилася особисто Генріху III у 1252 році, що той повівся несправедливо. Вона зазначила, що король кілька разів присягав дотримуватися Великої хартії вольностей в обмін на надання податків, але він безсоромно порушував присягу. Їй не вдалося отримати сприятливе рішення у справі про опіку, яку вона подала королю. Елізабет де Бург оприлюднила свої погляди в 1326 році, протестуючи проти поводження з нею. Вона звернула увагу на розбіжності в 1321-1322 рр. між Едуардом II і знатними людьми країни через певні суперечення законам країни. Вона також протестувала проти неправомірного використання королівської влади молодшим Деспенсером¹. Скарги на фаворитів і на порушення закону часто виражалися в політичних протистояннях.

Турбота про сім'ю часто спонукала жінок до дій, і їх не лякала думка, що це може призвести до конфіскації їх маєтків. Вони могли використовувати хитрощі, відкритий конфлікт або облогу як способи досягти своїх цілей. Гіта,

4 Leyser Henrietta. *Medieval Women. A Social History of Women in England 450-1500.* - New York: St.Martin's Press, 1995, pp.142-167

1 Hanawalt Barbara A. *Of Good and Ill Repute. Gender and Social Control in Medieval England.* - Oxford: Oxford University Press, 1998, pp.142-157

вдова графа Годвіна і мати короля Гарольда залишилася землевласницею на південному заході після битви при Гастінгсі. Вона брала участь у повстанні Ексетера проти Вільгельма Завойовника, але втекла з іншими дворянами після того, як Ексетер здався. Вона знайшла притулок на острові Флет Холм у Брістольському каналі на якийсь час, а потім відправилася у вигнання до Сент-Омера з великим запасом скарбів, Петронілла, графиня Лестера, підтримала свого чоловіка під час повстання 1173-1174 рр. і разом з ним потрапила в полон у битві при Форнгамі - Вільям Ньюбургський оцінив її мужній дух. Хоча дружина порадила графу битися, вона втекла після битви, ледве не потонувши у рові і загубила свої кільця в багнюці. Елеонора де Монфор активно підтримувала свого чоловіка в 1265 р. Протягом літа вона та її домочадці переїхали з Гемпшира до Кента, де вона була стурбована забезпеченням підтримки П'яти Портів і станом міщан Вінчелсі та Сендвіча. Після битви при Івшемі та смерті чоловіка вона продовжувала утримувати замок Дувра, поки восени він не перейшов до лорда Едварда. Елізабет де Бург приєдналася до свого чоловіка, Роджера Даморі, у повстанні проти Едуарда II і була захоплена в її замку Уск у 1322 році. Наприкінці Середньовіччя Маргарет Бофор грала таємні ролі, щоб забезпечити престол своєму синові, Генріху VII¹.

Політична та станова діяльність перетиналася з суспільним життям дворянки, і принаймні частково від цього залежав її успіх у підтримці сім'ї в суспільних мережах. Було важливо, щоб її побачили пов'язаною зі своїми земляками-дворянами та лицарями. Протягом усіх Середніх віків дворянство і лицарство були тісно взаємопов'язаною групою, і вважалося само собою зрозумілим, що за необхідності будуть покликані члени розширеної родини. На додаток до родичів, відбулося широке спілкування з сусідами та друзями. Контакти підтримували листи, а протягом пізнього Середньовіччя листи стали більше інформативними, надаючи політичні новини, інформацію про землі та подробиці життя родини. Хоча листи зазвичай написані формально, багато з них свідчать про ніжні стосунки, як у листі Роберта Ловелла до тещі, Аліси де

¹ Ward Jennifer C. English Noble Women in the Later Middle Ages. - New York: Routledge, 2013, pp.93-108

Брієн, і в листуванні між Філіппою Ланкастерською, дружиною Іоанна I Португальського та єпископом Деспенсером Норвічським¹. Абсолютно незалежно від задоволень соціального спілкування, тактовності, відвідування один одного, бенкетування, полювання та торговельних відносин, успіх у судовому процесі або петиції залежали від знання потрібних людей із впливом і владою. Права на маєтки створювали умови для соціальних, політичних та релігійних контактів, а також розповсюджували соціумом репутацію блискучого способу життя жінки, з її багатством та впливом, де б вона не жила. Гостинність давала можливість для показної демонстрації свого майна, що сильно контрастувало з основними умовами життя середньовічного населення в Англії. Світські раути найбільш повноцінно задокументовано в домашніх рахунках пізнього Середньовіччя, але також можна простежити їх в деяких ранніх списках свідків Хартії.

І сучасники, і пізніші історики набагато більше кажуть про лордів, лицарів і шляхту, ніж про їхніх матерів, сестер, дружин та дочок. Частково це пов'язано з наголосом на війні, політиці та уряді, в яких чоловіки грали домінуючі ролі. Вчення Церкви про жінок, зокрема, насамперед із посиланням на Єву, вигнанням із Едемського саду і падінням людства, підкреслили жіночу неповноцінність і підпорядкування жінок чоловікам. Цей акцент знайшов своє відображення в праві Пізнього Середньовіччя, яке, мабуть, найбільше вплинуло на сучасне ним і пізніше ставлення до жінки. Закон дозволяв жінкам мати у власності і успадковували землю, і вони несли відповідальність за послуги, належні до землі. За феодальним звичаєм батьківська спадщина поділялася рівно між його дочками, якщо не було синів, і такий поділ дворянського маєтку торкнувся багатьох найбільших англійських родин Пізнього Середньовіччя. Однак жінки все ж не мали незалежного статусу в очах закону, якщо тільки вони не овдовіли. Закон покладав на батька відповідальність як за синів, так і за дочок, поки вони були дітьми, але коли син досягав повноліття,

¹ Waugh S.L. The Lordship of England: Royal Wardships and Marriages in English Society and Politics 1217-1327. - Princeton: 1988, pp.78-93

відповідальність батька за нього припинилася. Його відповідальність за дочку, натомість, переходила до її чоловіка, і заміжня жінка не могла самостійно подати позов або заявити в суд. І тільки коли вона ставала вдовою і набувала статусу *femme sole*, їй було надано це право, але воно знову припинялося, якщо вона повторно одружувалася.

Закон наголошував на підпорядкуванні жінок, але скидається на те, що законодавство обмежувало їхню свободу дій лише до деякого ступеню. Коли оцінити та дослідити джерела та дослідження з теми, виявляємо широкий спектр доказів того, що дворянки могли відігравати і відігравали життєво важливу роль у суспільстві Високого та Пізнього Середньовіччя. Середньовічних хроністів насамперед цікавили події, особливо значні, чи то в Англії, чи за кордоном, і це означає, що їхні згадки про жінок-аристократок, як правило, нечисленні. Загалом про знатних жінок з найвищих прошарків суспільства згадують більше, ніж про дружин чи вдов лицарів чи дрібного дворянства. Хоча є випадкові ознаки мізогінії, немає підстав припускати, що літописці були свідомо упереджені до жінок; багато знатних чоловіків теж згадували лише зрідка, якщо взагалі згадували. Хроністи відображали те, що вважалося важливим на той час. Найчастіше імена знатних дам згадувалося у хроніках у зв'язку з їх шлюбами, звісно, коли ті шлюби мали політичне значення. Наприклад, у Вестмінстерській хроніці згадується про неочікуване і швидке одруження доньки Джона Гонта Елізабет та Джона Голланда, напівкровоного брата Річарда II, і неохвально прокоментовано розлучення Роберта де Вере з двоюрідною сестрою короля Філіппою де Коунсі та його повторний шлюб з однією з фрейлін королеви, Агнес Ланцекрон¹. Дуже рідко згадувалася участь знатних жінок у політичних подіях, наприклад, як на початку правління Генріха IV згадувалася мати Роберта де Вера, графиня Оксфордська, що поширила повідомлення Есексом про те, що Річард II був живий.

¹ The Westminster Chronicle, 1381-1394; eds. L.C.Hector and B.F. Harvey; Oxford: 1982, p.188-190

Проте набагато звичніше були згадки про аристократок, надані в контексті їхніх сімей, при цьому, як вже було сказано вище, докладніші згадки стосувалися шлюбів, меншою мірою згадувалися народження і смерті. Якщо хроніка зберігалася в монастирі під патронатом знатного роду, то вона містила більше відомостей, частково тому, що була більш доступною, а частково для покращення престижності патронів. Наприклад, літописи, що зберігаються в абатстві Тьюксбері, дають детальну інформація про родину Річарда де Клера, графа Глостер (пом. 1262 р.)¹. Так само хроністи, які працювали в певній місцевості, були добре проінформовані про сімейні справи родини землевласників.

Хроністи дуже рідко описували характер і особистість, незалежно від того, чоловік чи жінка були згадані у хроніці, за винятком дуже загальних описів. Наприклад, опис у хроніці Адама Уського Джоани Бошан, леді Абергавенні, дуже незвичний і був пов'язаний з її наказом повісити трьох злодіїв на свято Вознесіння².

Хроніки проливають цінне світло на конкретні родини та дають скластися враженню, що головне значення жінок було пов'язане з шлюбом, дітьми та спадщиною. Якщо хроніки порівняти з королівськими та юридичними записами, наголос теж ставиться на сім'ї, але важливість землі і влади над нею також обґрунтовується, і можна отримати більше відомостей про нижні дворянські прошарки. Шлюбні контракти, претензії на спадщину та майнові засади теж підкреслюють зв'язок аристократки і землі, зв'язок, що був життєво важливий через те, як надавалась влада над землею в Середньовіччі. Передача земельної ділянки між родинами внаслідок одруження спадкоємиць призвела до скупчення влади в руках існуючого дворянства і у зростанні багатства і впливу нових сімей. Всі ці матеріали зображують шляхтянку такою, якою її бачили в

1 Dyer Christopher. Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England c.1200 – 1520. - Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p.86-108

2 Women and Power in the Middle Ages. - Edited by Mary Erler and Maryanne Kowaleski. - Athens: The University of Georgia Press, 1988, p.2-17

очах закону, і мало значення проведення чіткого розмежування між дочкою, дружиною і вдовою.

Таким чином бачимо, що майже на кожному етапі життя знатна англійська жінка виступала у залежній ролі відносно свого батька, чоловіка чи короля, і маючи обмежені права та можливості. Істотну незалежність жінка отримувала, коли ставала вдовою, але знову втрачала її при повторному шлюб. Саме ця залежність визначає брак відомостей про аристократок у середньовічних хроніках, де вони частіше згадувалися у контексті шлюбних союзів, і які не дають можливостей глибше зазирнути у звичайне життя середньовічної шляхетної жінки в Англії XI-XV сторіччя.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВИЩА ЖІНОК-ПРЕДСТАВНИЦЬ РЕМІСНИЦЬКОГО, ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ТА КУПЕЦЬКОГО СТАНУ

3.1. Жінки у різноманітних ремеслах

Долю середньовічної англійської жінки можна зрозуміти з вивчення обставин її життя та зробити певні припущення, спираючись на наявні археологічні та писемні джерела. Приблизно між 500 і 1500 роками обличчя Англії зазнало великих змін. Ранні англосаксонські поселення часто були невеликими і тимчасовими, їх відділяли широкі масиви лісів і пустирів. Зі зростанням населення між X і XIII століттями, поселення зростали, і в багатьох частинах Англії заснування нових населених пунктів були заохочені об'єднанням Англії в часи західно-саксонських, норманських та плантагенетських королів. Міста розвивалися, так що приблизно до 1300 року в Англії склалася мережа ринкових міст і великих центрів, а населення Лондона вирісло приблизно до 80 000 напередодні епідемії чуми у 1348-1349 роках.

Більшість людей проживали на землі, і чоловік та дружина розподіляли обов'язки по господарству, домашньому побуту і дітям. Зростання ролі ринку та виробництва надало жінкам можливості використовувати свої навички, щоб заробити додаткові гроші для сім'ї шляхом пивоваріння, роботи у текстильному виробництві, продажі надлишків продукції, про що більш детально йтиметься далі. Життя, однак, залишалось суворим, з недоїданням і навіть голодуванням, що становило реальну загрозу до початку XIV століття. Епідемія чуми у середині XIV століття знаменує перехідну межу. Від третини до половини населення вимерло, а спалахи чуми тривали до середини XVII століття. Для багатьох сімей, які вижили, умови повільно покращувалися, вони отримували більшу кількість землі з нижчою орендною платою, вілланство повністю зникає, а оплата праці зростає як у селі, так і в місті. Деякі сім'ї накопичували землю і піднялися до статусу йоменів (вільних дрібних власників землі, що самостійно займалися її обробкою), з більшими і комфортними будинками,

кращим раціоном і більшою кількістю майна. Інші мешканці сіл мігрували до міст, часто знаходячи роботу в виробництві, ремеслах і торгівлі. Наприкінці XV століття наслідки падіння населення Англії можна було побачити в покинутих селах і занепаді міст, але чисельність населення знову почала зростати в період Тюдорів.

Догляд за дітьми та ведення домашнього господарства займали більшу частину часу жінки як у селі, так і у місті. Крім того, вона допомагала чоловікові з обробітком землі, торгівлею і ремісничою працею, а час від часу займалася роботою поза межами родинної справи та індивідуально (*femme sole*). Хоча від чоловіка очікували підтримувати свою сім'ю фінансово, будь-які додаткові гроші, зароблені його дружиною, ставали корисними, щоб заплатити за оренду, заощадити на придане дочок або купити необхідні речі для домогосподарства. Вдови також були зайняті подібною роботою, з додатковою відповідальністю утримувати свої домогосподарства. Іншим жінкам доводилося самотійно утримувати себе, у тому числі й підліткам-сиротам чи тім, що працювали далеко від дому, покинутим дружинам та жінкам, які ніколи не виходили заміж. Групи таких жінок можна було знайти переважно в містах, де після епідемії чуми зростала кількість самотніх жінок. Такі жінки були переважно бідними.

Чоловік отримував майно дружини під час шлюбу, і у жінок, у тому числі, вдов, рідко були гроші інвестувати в навчання або власну справу. Причому і для дружини, і для вдови вищим пріоритетом було виконувати роботу по дому та доглядати за дітьми. Тому жінка могла працювати до шлюбу і народження дітей, потім працювати, як могла, коли мала вільний час, і знову працювати повноцінно, якщо їй це потрібно (вона не мала інших шляхів забезпечення, наприклад, була вдовою), або якщо це було в інтересах сім'ї. Був помітним життєвий цикл і спорадична модель у роботі для жінок, і вони цілком могли не обмежуватися якимось певним способом заробітку грошей. Наприклад, дружина Джона Олдевіна, м'ясника з Ромфорду (Ессекс), наприкінці XIV

століття варила ель, поки її чоловік заснував та розвивав свою справу, і знову зайнялася цим, коли він вийшов на покій. Між тим, Джон став процвітаючим бізнесменом, продаючи м'ясо та інше продовольство, торгуючи з лондонцями та розбудовуючи свої землеволодіння¹.

Відсутність капіталу означала, що жінка мала максимально використати свої навички як домогосподарка і, можливо, також отримати навички ремесла. Отже, вона в основному займалася низькосортною роботою, подібною до домашньої роботи, побутового обслуговування, пивоваріння, прядіння та торгівлі на ринку. Середньовічну англійську жінку її різноманітні повсякденні завдання мали виснажувати. Отримання певної професії було значною мірою закрите для неї; вона мала можливість, хоч і зрідка, отримати початкову освіту, але університети були відкриті лише для чоловіків. Жіноча лікарська практика мала низький статус порівняно з лікарем з університетською освітою, і часто порівнювалась з чаклунством і приводила до звинувачення у відьомстві.

Робота жінок не тільки часто була «чорною», але й не завжди доступною. В англосаксонський період жінки були залучені у сільськогосподарській та домашній праці, приготуванні їжі та пивоварінні, пряли й ткали для власного господарства – мабуть, дуже рідко за гроші. Економічне зростання між X і початком XIV століття, з подвоєнням населення, зростанням міст, розвитком промисловості і торгівлі, а також зростаючим використанням грошей відкрили можливості роботи для жінок. Але навіть тоді розвиток не був рівномірним по країні. На півночі Англії він відбувався пізніше і повільніше, ніж на півдні. Текстильне виробництво розпочиналося в багатьох великих містах у XII столітті, але потім занепало, лише знову поширившись наприкінці XIV століття. Але різке падіння чисельності населення після епідемії чуми сприяло працевлаштуванню жінок, і рівень заробітної плати по відношенню до цін означав, що рівень життя був вище, ніж раніше. Спад і занепад середини XV століття призвів до значної урбанізації промисловості до 1500 р., і мав

¹ Mount Toni. The Medieval Housewife and Other Women of the Middle Ages. - Stroud: Amberley Publishing, 2014, p.13-36

серйозний вплив на зайнятість як чоловіків, так і жінок¹. Жінки, як правило, бралися за різноманітні роботи, в залежності від того, що було доступно.

Найчастішою роботою для англійських жінок простого походження у Середньовіччя була робота домашніми служницями. Жінки на службі перебували під владою домовласника, який взяв на себе роль батька або чоловіка жінки. Згадки про жінок-служниць у хроніках тих часів можна зустріти рідко, у ранньому Середньовіччі, часи англосаксонського завоювання, вони були, переважно, рабнями. Їх робота зосереджувалася на побутових справах. Розпорядження щодо слуг-жінок, що збереглися, найчастіше відносяться до їх визволення з кріпацтва чи заповідання. Наприклад, близько 950 року дехто Вінфлейд заповіла жінку-ткалю та швачку своїй онуці. А приблизно через п'ятдесят років, дехто Вулфвару згадала всіх своїх жінок-служниць у заповіті - їм вона залишила прикрашену скриню².

Чоловіча перевага домашнього господарства зберігалася з раннього Середньовіччя до початку сучасного періоду, хоча перевага жінок-служниць спостерігалася у великих будинках, маєтках та замках у XV ст. Більшість домашніх охоронців і слуг були чоловіками, як і управителі маєтку. Завжди була невелика група жінок, які обслуговували даму; жінок, які завідували одягом і меблями. Няньками і обслуговуючими дітей були жінки, як і прачками. Якого б віку не була служниця, робота була рідко спеціалізована та могла передбачати роботу в домі та на фермі, можливо також у ремеслі. Зазвичай вони пряли, підмітали, різали очерет для підлоги, розкладали вогонь, приносили трави на кухню, дбали про молоко і замішування тіста.

Жінки, як і чоловіки, працювали на полях, як у свого сеньйора, так і власних чи за наймом. Ситуація із зайнятістю жінок у сільськогосподарських роботах за наймом є найцікавішою. В анонімному трактаті XIII ст. “Землеробство” зазначена заробітна плата чоловіків-женців у 2 пенні на день і

1 Dyer Christopher. Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England c.1200 – 1520. - Cambridge: Cambridge University Press, 1998, pp.307-315

2 Hinton David A. Archaeology, Economy and Society England from the fifth to the fifteenth century. - London: Seaby, 1990, pp.82-106

для жінок - 1 пенні, тоді як згідно зі Статутом батраків (the Statute of Labourers) 1351 р. косарі, незважаючи на стать, мали отримувати 2 пенні на день в перший тиждень серпня і 3 пенні на другий тиждень. Це був час нестачі робочої сили після “чуми”, коли жнивारी переїзджали до інших місць у пошуках вищої заробітної плати, ніж було встановлено Статутом¹. У деяких регіонах, наприклад у деяких частинах східної Англії, жінки отримували таку ж платню, як і чоловіки, але це було рідкістю. Жінки-женці в Мінчінгемптоні, Глостершир, в 1380 році, отримували 4 пенні на день - це така ж норма, як і у чоловіків, однак, жінки-женці в Суссексі в XV столітті завжди отримували нижчу заробітну плату, ніж чоловіки, і в цілому на сільськогосподарських роботах жінок прагнули залучити до виконання низькокласної роботи за нижчу оплату².

Жінки мали й інші можливості заробітку. Важливо, що Статут 1363 року, обмежуючи чоловіків лише однією професією, дозволяв жінкам пивоварам, пекарям, чесальницям, прядильницям та ткальницям (вовна, полотно та шовк), одночасно працювати в кількох ремеслах³. Варіння елю було широко поширено серед жінок як у місті, так і в селі, та інформації про це стає більше із вступом у силу акцизу на хліб та ель у XIII ст. Ель був дуже міцним і його мали варити часто, бо через короткий час він скисав. До 1350 р. пивоваріння давало жінкам більше прибутку та статусу, ніж більшість інших видів зайнятості. Це було домашнє заняття, яким займалися жінки зі своєю родиною та слугами, але яке приносило сталий прибуток⁴.

Участь жінок у сфері виробництва харчів була менш значною, ніж у пивоварінні. Робота м'ясником або торговцем рибою вимагала більшого капіталу, ніж мали більшість жінок. Загалом було також менше жінок-пекарів, ніж чоловіків. Частіше в цій сфері жінки допомагали своїм чоловікам, а вдови

1 A Social History of England, 1200–1500. - Edited by Rosemary Horrox and W. Mark Ormrod. Cambridge University Press, 2006, pp.220-215

2 Dyer Christopher. Everyday Life in Medieval England. - London and New York: Hambledon, 2000, pp.77-101

3 A Social History of England, 1200–1500. - Edited by Rosemary Horrox and W. Mark Ormrod. Cambridge University Press, 2006, pp.276-292

4 Bennett, Judith M. Ale, Beer and Brewsters in England: A Women's Work in a Changing World, 1300–1600. Oxford, Oxford University Press, 1996, pp.14-37

брали на себе підприємства, коли помирали їх чоловіки, доки їх сини не дорослішали достатньо, щоб взяти справу на себе.

Судячи з судових списків, багато жінок у місті та селі набували певного статку, працюючи у торгівлі різного масштабу, від солідної до роздрібної торгівлі їжею та напоями. Майже напевно жінки були залучені до торгівлі з раннього Середньовіччя, але їхні злочини проти ринкових правил були зареєстровані лише після того, як почали створювати судові списки, що збереглися з XIII ст. Найпоширенішими правопорушеннями були купівля товарів на шляху до ринку, щоб демпінгувати ціни, або купівля товарів на самому ринку, щоб знову продати пізніше того ж дня за вищою ціною. Наприклад, 22 з 35 торговців у Шреусберрі 1400 року були жінками¹. Жінки продавали широкий асортимент продуктів харчування та різних ресурсів. Наприкінці XIV століття в Ексетері продавали борошно, сіль, овес, ель, птицю, яйця, масло та сир, а в Ковентрі між 1377 і 1380 роками: рибу, птицю, ель, молочні продукти, яйця, фрукти та вугілля. 63 з 139 торговців і лісників, притягнутих до відповідальності в Ковентрі цих років були жінки².

Жінки були зайняті у виробництві тканин і одягу з давніх часів, коли текстильна промисловість в Англії тільки розвивалась. Для жінок це була одна з головних навичок. Міська промисловість XII століття включала виробництво тканини як для внутрішніх потреб, так і на експорт, але на початку XIII століття наступив спад, і виробництво тканин перейшло переважно у села та невеликі міста, наприклад, у північному Ессексі та Норфолку. Текстильне виробництво забезпечувало роботу жінкам у місцях, де воно було налагоджено, але в основному вони виконували низькосортну роботу в їх власних будинках. Жінки працювали на початкових трудомістких етапах підготовки льону та конопель, пранні та прядінні. На той час ткацтво у багатьох містах було обмежено як рід діяльності - тільки для чоловіків. У Брістолі у 1461 році з ткачем дозволяли

1 Hinton David A. *Archaeology, Economy and Society England from the fifth to the fifteenth century*. - London: Seaby, 1990, pp.191-214

2 Mount Toni. *The Medieval Housewife and Other Women of the Middle Ages*. - Stroud: Amberley Publishing, 2014, pp.35-42

працювати тільки його теперішній дружині, але жодна інша жінка не мала працювати на цих виробництвах. Гільдія ткачів у 1448 році в Шрусбері постановила, що жінка, яка втратила чоловіка, могла продовжувати ткати лише протягом трьох місяців, щоб завершити почату роботу¹. Вважалося, що жінки недостатньо сильні для такої роботи і мали обмежуватися підготовчими процесами.

Значно вищим статусом користувалися виробниці шовкових тканин. Вони працювали, переважно, в Лондоні в XIV і XV століттях і були зазвичай з сімей торговців або одружені з торговцями. Вони виробляли вишитий шовк, стрічки та мережива, шовкові шнури та бахрому. Наприклад, у 1483 році Аліса Клавер постачала великі мережива з пурпурного шовку та венеціанської золотої нитки для мантий з фіолетового оксамиту, які носили Річард III і його королева під час коронації. Шовківниці не мали власної гільдії, але мали право навчати власних учениць. Престижність ремесла є відображеною в тому факті, що, підмайстрині приїжджали у Лондон з Йоркширу, Лінкольнширу, Бакінгемширу, Уорікширу і Норфолку².

Розвиток ремесел, особливо в Лондоні та більших провінційних містах, надали жінкам можливості працевлаштування в сферах виробництва одягу, шкіри, металообробки та будівництва. Деякі жінки навчалися певному ремеслу. Наприклад Агнес, дочка Томаса Ле Шалонер з Ковентрі, який був учнем Роберта Роло, майстра шкіряних гаманців, у 1336 р.: він мав навчити її ремеслу та забезпечити харчування та житло, а батько постачав їй одяг. Багато інших жінок, імовірно, навчали їхні чоловіки. Жінка могла працювати з чоловіком, або як заробітчанка в іншому господарстві, або як *femmes soles*. Вона могла займатися кількома професіями, бути ремісником або вести власну справу. Адам Хекке, зброяр з Йорка, залишив своїй дочці всі свої знаряддя для виготовлення кольчуги 1404 р. У заповіті 1458 р. вдова Еммота Паннелла з Йорка згадала

1 A Social History of England, 1200–1500. - Edited by Rosemary Horrox and W. Mark Ormrod. Cambridge University Press, 2006, pp.143-154

2 Leyser Henrietta. Medieval Women. A Social History of Women in England 450-1500. - New York: St.Martin's Press, 1995, pp.142-168

свою шорну майстерню. Роком раніше Джон Родес, торговець рибою, залишив своїй дружині корабель і свою частку у майстерні біля соляної ями під мостом Уз¹.

Рівні заможності у жінок були різними. Деяким жінкам, мабуть, було важко щось заробити на життя, особливо якщо вони були самі. Деякі завоювали репутацію та могли займатися ремеслами з виготовлення предметів розкоші, таких як Леофгіт, яка володіла землею в Вілтшир у 1086 році і вишивала золотом для королівської родини, та інша вишивальниця, Мейбл із Бері-Сент-Едмундса, яка працювала на Генріх III між 1239 і 1244 роками². Після епідемії чуми з'явилися нові можливості працевлаштування для жінок, частково через дефіцит робочої сили, і частково внаслідок підвищення рівня життя. Є свідчення, що жінки працювали шкіряниками, шкуродерами, виробницями рукавичок, сідел та зброї, ливарниками, зброярами, ковалями, залізородами, кріпильниками, та іноді як золотарі, будівельниками або постачальниками будівельних матеріалів, як швачки, вишивальниці, кравці, капперники, панчішники та кравчині, як свічники.

Більшість працюючих жінок були бідними, і, хоча для них з'явилося більше можливостей після епідемії чуми, деякі з їхніх попередніх родів занять, таких як пивоваріння, занепали. Частка їх роботи в текстильному виробництві і ремеслах була низькою, їхня роль у ткацтві теж занепадала. Вони сильно постраждали від рецесії середини XV століття, і в Сассексі та інших регіонах це також призвело до безробіття в швейній промисловості. Це також стосується зниження попиту на робочу силу в сільському господарстві.

1 A Social History of England, 1200–1500. - Edited by Rosemary Horrox and W. Mark Ormrod. Cambridge University Press, 2006, pp.276-292

2 Mount Toni. The Medieval Housewife and Other Women of the Middle Ages. - Stroud: Amberley Publishing, 2014, pp.42-46

3.2. Участь жінок у справі їх чоловіків, їх власні підприємства з виробництва та купецька діяльність

Ремісничі гільдії існували з XII ст. і поширилися в пізнє Середньовіччя як засіб контролю над ремісниками, у тому числі в Англії. Але жінка, зазвичай, могла належати до гільдії, лише тоді, якщо її чоловік був її членом і їй, як вдові, було дозволено продовжувати його ремесло. У деяких містах, таких як Ковентрі, заміжнім і незаміжнім жінкам дозволялося належати до гільдії як *femmes soles*. Цехів спеціально для жінок не було, наприклад, як у Парижі і Кельні. Мало згадок про жінок можна знайти в переліках правил ремісничих гільдій, і жінки рідко займали посади. Втім, жінки брали участь у релігійній, благодійній та громадській діяльності гільдії, відвідували збори, і, якщо вони вели власну справу, очікувалося, що вони будуть слідувати правилам найму, учнівства та іншим¹. Рідко, але жінки також ставали купцями і вели міжнародну торгівлю. Маргарет Кроук продовжувала керувати справою свого чоловіка протягом короткого часу після його смерті у 1477 р., вивозячи за кордон вовну та пух². Меріон Кент з Йорка експортувала сукно та свинець і імпортувала широкий асортимент товарів у перші роки її вдовства, поки росли її діти. Вона була винятковою серед *femmes soles*, бо була членом ради Гільдії йоркських торговців шовков та оксамитом у 1474—75 роках³.

Жінки, які займалися торгівлею, а не тільки виробництвом, мали найкращі шанси на процвітання, незважаючи на пов'язані з цим ризики. Наприклад, жінки, що торгували шовком, як правило, мали вигідний і впливовий шлюб і сімейні зв'язки, оскільки вдови часто продовжували бізнес своїх чоловіків, доки їхні сини не досягали достатнього віку, щоб взяти його до своїх рук. Єврейські жінки були активнішими у бізнесі своїх чоловіків, ніж

¹ Dyer Christopher. *Everyday Life in Medieval England*. - London and New York: Hambledon, 2000, pp.167-191

² *A Social History of England, 1200–1500*. - Edited by Rosemary Horrox and W. Mark Ormrod. Cambridge University Press, 2006, pp.163-168

³ *Gender and Difference in the Middle Ages*. - Edited by Sharon Farmer and Carol Braun Pasternack. - Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003, pp.210-230

християнки, причому як одружені, так і вдови. На відміну від християнок, вони могли володіти власним майном і управляти лихварським бізнесом від свого імені.

Через свою стать і відсутність доступу до університетської освіти жінки були виключені з низки професій і не могли реалізувати себе у священстві, праві чи медицині. Деякі жінки були зайняті в торгівлі книгами, і працювали палітурниками, писарями і малярами. Матильда Мімс з Лондона, вдова Іоанна-художника, сама була художницею і заповіла усі свої матеріали учениці; вона також тримала паб¹. Жінки також мали медичні знання, але навчалися удома, і доглядали за своїми родинами і сусідами. Жінки працювали акушерками, і кілька імен жіночої статі згадуються як лікарі, до яких чоловіки-лікарі ставилися з підозрою. Протягом XIII і XIV століть жінки медичні практики та хірурги працювали в Лондоні, більшість з них з батьками або чоловіками, які були перукарями-хірургами. Подібна ситуація простежується в Лінкольні, Норвічі і Йорку. Протягом XV століття жінки-хірурги зникають у Лондоні, але жінки продовжують працювати як медичні сестри².

Таким чином, жінки низьких станів в Англії часів Високого та Пізнього Середньовіччя, всупереч усталеним стереотипам, мали достатньо широку низку можливостей для реалізації своїх талантів та навичок. Переважно це стосується містянок з купецького та ремісничого стану, а також сільських ремісниць и жінок, що займалися пивоварінням. Жінки цих станів могли досягти поважної репутації та високого статку, а також стати власницями справи. Останнє було особливо можливо для вдов, адже вони успадковували справу свого чоловіка і могли вести бізнес з тими самими правами, що й чоловіки. Максимальний пік долі жінок у виробництві та торгівлі припадає на XIII та XIV століття, після епідемії чуми. Цей час також називають “золотою добою” для жіночої самореалізації. Проте, долі таких успішних і особливо самостійних жінок

1 A Social History of England, 1200–1500. - Edited by Rosemary Horrox and W. Mark Ormrod. Cambridge University Press, 2006, pp.276-292

2 Hinton David A. Archaeology, Economy and Society England from the fifth to the fifteenth century. - London: Seaby, 1990, pp.191-214

залишалась відносно невеликою. Пріоритетними заняттями для жінок залишалося домоводство та виховання дітей, і саме цьому було присвячене їх повсякдення. Також багато жінок низьких станів виконували чорну роботу, у тому числі сільськогосподарську, та працювали домашніми слугами. Оплата праці жінок варіювалася в залежності від періоду, місцевості та роду занять, від рівної з чоловіками до меншої за них.

РОЗДІЛ 4. FEMME SOLE – СТАНОВИЩЕ САМОТНЬОЇ ЖІНКИ ЧИ ВДОВИ МЕЩАНСЬКОГО ТА ЗНАТНОГО ПОХОДЖЕННЯ

4.1. Значення терміну “femme sole”. Відмінності у становищі “femme sole” та “femme coverte”

Право, насправді, було такою самою панівною силою в середньовічному суспільстві, як і релігія. Як і християнство, воно не було зафіксоване в одному наборі текстів чи окремому інституті: існувала ціла низка правових юрисдикцій. Йшлося не лише про події, що відбувалися, власно, в суді. Закон, наприклад, впливав на всі повсякденні економічні операції; було важливо знати кого можна було притягнути до боргу, а кого ні, або чи може та чи інша угода бути скасована. Тож, яким чином визначалась складність становища жінки відповідно до закону? Основна увага тут приділяється категорії *femme sole* і асоціації, яку вона створює в правовому дискурсі.

Як юридична конструкція, термін “*femme sole*” діє як частина двійкового коду з терміном “*femme coverte*”, який стосується правового становища заміжньої жінки за загальним правом. За загальним правом, незаміжні жінки (лише повнолітні) могли володіти землею та рухомим майном, могли продавати і заповідати таке майно, судитися і бути притягнутими до суду, у той час, як одружені жінки таких прав не мали. Після одруження все майно жінки (нерухомість і інші активи) переходили під контроль її чоловіка за винятком її “*paraphernalia*” (“атрибутики”) (особистий одяг і коштовності). Хоча дехто називав це “єдністю особи” у подружжі, більш доречно розглядати це як опіку: дружина все ще була власником майна, але, за загальним правом, чоловік ніс юридичну відповідальність за це. Будь-які дії, які мали бути вчинені в суді, мали бути вчинені від імені них обох.

Саме через це положення загального права заміжня жінка згадується в різних юридичних записах як *coverte de baron* (“покрита її чоловіком”) або як

femme coverte (“покрита жінка”). На противагу цьому незаміжня жінка - це “*femme sole*”, буквально - жінка-одиначка. Однак як юридичний термін “*femme sole*” позначає “жінку, яка не знаходиться під покровом”; можна також подумати, наприклад, про неповнолітніх дівчат як про певну форму залежності, опікунства батька. Загальне право надає самотнім жінкам певні юридичні права та обов’язки, яких зазвичай не мають заміжні жінки, в результаті чого категорія “*femme sole*” асоціюється з юридичними правами і обов’язками.

Контраргументом, щодо того, що категорія “*femme sole*” асоціюється з юридичною незалежністю, можна продемонструвати найбільш чітко через випадки ставлення до деяких заміжніх жінок як до таких, що є економічно та юридично відповідальними, тобто як до *femme sole*, а не *femme coverte*. Ці випадки добре відомі вченим, хоча можна поставити під сумнів, наскільки поширеною була ця практика. Але це призвело до того, що іноді термін “*femme sole*” використовувався стосовно заміжніх, але незалежних і юридично та економічно активних, жінок. Але все ж слід мати на увазі, що фактично юридичні права та обов’язки мали саме самотні жінки, переважно вдови. Більшість з прикладів, коли заміжні жінки діяли як *femmes sole*, походить із Лондона. Ця практика, вирогідно, розпочалася з початку XII ст., але перша відома згадка про це була у втрачених наразі трактатах Дарсі 1330-х і 1340-х років¹. У трактаті “*Liber Albus*”, куди у 1419 році Джоном Карпентером було скопійовано деякі приклади із хронік Дарсі, міститься наступний відривок:

“Випадок, коли дружина торгує сама [*Uxor quae sola mercandizat*]

І коли жінка *coverte de baron* стежить за будь-яким ремеслом у згаданому місті самотійно, у що чоловік жодним чином не втручається, така жінка повинна вважатися як самотня жінка [*come femme soule*] щодо всього, що стосується її ремесла. А якщо залучаються чоловік і дружина, то в такому випадку дружина повинна виступати як *femme soule* в суді, і вона матиме переваги закону та інші шляхом звертання як самотньої жінки. І якщо вона засуджена, вона буде віддана у в’язницю, поки вона не надасть суду сатісфакції;

¹ Barron C., ‘The “Golden Age” of Women in Medieval London’, *Reading Medieval Studies*, 15, 1989, pp. 39–40

і ні чоловік, ні його майно в такому випадку не підлягають покаранню або стягненню.

Про оренду будинків

Якщо дружина [une femme], ніби самотня жінка [come femme soule], орендує будь-який будинок або магазин у згаданому місті, вона зобов'язана сплачувати орендну плату за згаданий будинок або магазин, і вона повинна бути притягнута до суду щодо боргів як самотня жінка, якщо це необхідно, незважаючи на те, що вона на той час є заміжньою, ніби орендодавець під час здачі в оренду не знав про це.

Звинувачення в посяганні

Якщо проти чоловіка та його дружини висунуто позов про порушення володіння, вчинене лише дружиною, тоді жінка повинна відповісти сама [soule] без чоловіка, якщо чоловік не з'явиться на суді з власного бажання; і вона матиме права на милосердя, ніби вона є самотньою жінкою [come femme soule]. І якщо вона скоїла злочин, вона повинна бути засуджена і відправлена у в'язницю до надання сатісфакції.”¹.

Перший запис стосується дружини, яка займається іншим ремеслом, ніж її чоловік. У таких випадках усі зобов'язання належать їй самій і не повинні впливати на чоловіка. Другий пункт наголошує на тому, що будь-яка жінка, навіть жінка *coverte de baron*, яка орендує майно в місті відповідатиме за виплати. Наголосимо, що це стосується жінки, яка брала на себе юридичні та фінансові зобов'язання незалежно від чоловіка. Третій пункт стверджує, що якщо дружина вчинила злочин, і її чоловік не з'явився на суд, її можна було судити так, як би вона була самотньою, тобто справа б не буксувала за його відсутності, навіть якщо чоловік також був зазначений у заяві.

Усі три продемонстровані звичаї дозволяють шанобливе ставлення до деяких заміжніх жінок в економічних та правових питаннях як до “*femme sole*” або “якби вона була *femme sole*”(come femme soule). У латинській таблиці

¹ Liber Albus: The White Book of the City of London. Compiled by John Carpenter and Richard Whittington, translated by Henry Thomas Riley. London: Richard Griffin and Company, 1861, p.115-128

змісту трактату ключовою фразою є “*ut sola mulier sine viro*” (ніби самотійна жінка без чоловіка). Хоча можна розглядати *femme sole* як особливу підгрупу заміжніх жінок, які мали певні економічні і юридичні права та обов'язки, самий вираз вказує на те, що фактично малися на увазі права та обов'язки незаміжніх жінок.

Таким чином, поняття *femme sole* і *femme coverte* відображають значні відмінності у правовому та соціальному статусі жінок у середньовічній Англії. Статус *femme sole* надавав жінкам певну автономію та можливості для участі в економічному житті, що було важливим кроком до жіночої незалежності. Натомість *femme coverte* підкреслював традиційні патріархальні структури, обмежуючи права та свободи жінок. Дослідження цих термінів показують, як правові й соціальні інститути впливали на життя жінок, та як деякі з них змогли використати надані їм можливості для досягнення особистої та економічної незалежності.

4.2. Смертність чоловіків та жінок в Англії XI-XV століття: основні причини та кількісні показники

Джерелом відомостей про тривалість життя та кількісні та якісні показники смертності (середній вік, причини, статеве співвідношення, тощо) є писемні документи, в першу чергу, церковно-приходські книги, де зазначалися дати народження та смерті, а також інші деталі, хроніки, особисті листування, юридичні документи.

Тривалість життя людини в Середньовічній Англії, як і в інших регіонах Європи, змінювалася залежно від дієти, клімату, місця розташування, відносного достатку тощо, але відповідь на питання про її кількісні показники однозначна: життя було не таким довгим, як зараз. По-перше, немовлята та діти помирали дуже часто і подекуди в короткий строк після народження (деякі

дослідники стверджують, що до 1/3 населення помирала у віці до 5 років), а значний відсоток жінок помирали у зв'язку з пологами: 5 %, можливо, від самого процесу пологів, часто разом з дитиною, і ще 15 % від пологової лихоманки – інфекцій, що виникли після погано організованих з санітарної точки зору і сучасних стандартів пологів.

Для дорослої людини очікувалося, що вона доживе до сорока років, за умови, що збереже своє здоров'я та не загине на війні. Обидві умови, звичайно, є великими перепонами щодо виживання, з огляду на реалії тодішнього життя. Причому це стосувалося як простих людей, так і осіб знатного і навіть (а може і особливо) королівського походження.

Як приклад, нижче наведено зареєстровані дати народження та смерті дорослих представників королівської сім'ї Уельсу та пов'язаних із нею родин Марчерів, починаючи з Джоанни (доньки короля Англії Іоанна) та Ллівеліна Фора (Ллівеліна Великого, принца Уельського). Якщо повністю виключити осіб, які померли, не досягнувши повноліття, з дат, зазначених нижче, середня очікувана тривалість життя для жінок становила 43,6 року з медіаною 42/43; для чоловіків це було середнє значення 48,7 і медіана 48/49. Варто мати на увазі, що ці люди належали до найвищого класу суспільства на той час, що забезпечувало їм, як можна припустити, легше життя та довшу тривалість життя. Також вказано причину смерті, якщо це була не старість чи хвороба.

Ім'я та титул (родинні зв'язки)	Дати життя, вік смерті	Причина смерті (крім хвороби або віку)
Джоанна (донька короля Іоанна Англійського, дружина Ллівеліна Фора)	1190-1237 (47 років)	
Ллівелін Фор, принц Вельський	1173-1240 (67 років)	

Тангвістл (коханка Ллівеліна Фора)	1168-1206 (38 років)	
Гвладіс, принцеса Вельська	1206-1251 (45 років)	
Ральф Мортімер, чоловік принцеси Гвладіс	1198-1246 (48 років)	
Гріффід, принц Вельський	1196-1244 (48 років)	Зірвався з мотузки, тікаючи з лондонського Тауеру
Роджер Мортімер	1231-1282 (51 рік)	
Мод де Брауз	1224-1300 (76 років)	
Вільям де Брауз	1198-1230 (32 роки)	повішений Ллівеліном Форою за сексуальний зв'язок з його дружиною Джоанною
Еве Маршалл	1203-1246 (43 роки)	
Дафідд ап Ллівелін, принц Вельський	1208-1246 (42 роки)	
Ізабелла де Брауз (дружина Дафідда)	1222-1248 (26 років)	
Еліонор де Брауз	1226-1251 (25 років)	померла під час пологів
Хампфрі де Богун	1225-1265 (40 років)	загинув на війні
Едмун Мортімер	1251-1304 (53 роки)	
Маргарет де Фіннс	1269-1333 (64 роки)	
Хамфрі де Богун	1249-1298 (49 років)	
Мод де Фіннс	1254-1296 (42 роки)	

Ллівелін ап Гріффід	1228-1282 (54 роки)	загинув на війні
Еліонор де Монфор	1252-1282 (30 років)	померла під час пологів

Таб.1. Тривалість життя представників родини принців Вельських, кін.12 — поч.13 ст.

Середня тривалість життя королів Шотландії та Англії, які правили з 1000 до 1600 року нашої ери, становила 51 і 48 років відповідно. Монахам жилося важче. Наприклад, у кармелітському абатстві лише 5 % виживали після 45 років. Очікувана тривалість життя заможніших людей становитиме понад сорок років.

Іншим джерелом відомостей про смертність людей у добу Середньовіччя, зокрема, в Англії, є біоархеологія. Розкопуючи поховання та досліджуючи рештки, вчені-біоархеологи можуть зробити аналіз кісток та зубів, і таким чином багато дізнатися про людину: зокрема, про її спосіб життя (харчування, фізичну активність, доступ до медицини тощо) та смерть (вік та причини смерті). Наприклад, вік померлого можна визначити за мінеральними нашаруваннями на зубах, так само, як ми рахуємо річні кола дерев. А особливості викривлення скелету вказують на наявність травм, на фізичну працю, багато часи верхи або інші особливості способу життя людини.

Аналіз сотень і тисяч таких поховань дає можливість зробити певні висновки. Професор антропології Шерон де Вітт з університету Південної Кароліни, вважає, що, позаяк розповсюдженим є судження, що у середні віки люди рідко жили довше 30 років, це є середнім значенням і, поряд з тими, хто помирав молодим (як зазначені вище діти віком до 5 років), були люди, що доживали до похилого віку.

У середньовічній Англії очікувана тривалість життя при народженні хлопчиків, народжених у родинах, які володіли землею, становила лише 31,3

року. Проте очікувана тривалість життя у віці 25 років для землевласників у середньовічній Англії становила 25,7. Це означає, що люди в ту епоху, які святкували своє 25-річчя, могли розраховувати прожити до 50,7 років, в середньому — ще 25,7 років. Хоча 50 може здатися не старим за сьогоденніми стандартами, пам'ятаємо, що це середнє значення, тому багато людей жили б набагато довше, до 70-ти або 80-ти років і навіть більше¹.

Очікувана тривалість життя — це статистичні дані на рівні популяції, які відображають умови та досвід величезної кількості людей із дуже різними станами здоров'я та поведінкою, деякі з них помирають у дуже молодому віці, деякі живуть понад 100 років, і багато людей, чия тривалість життя знаходиться десь посередині. Очікувана тривалість життя не є обіцянкою (або загрозою!) щодо тривалості життя окремої людини.

Якщо зацентрувати увагу на розподілі тривалості життя згідно з гендерною ознакою, то середня тривалість життя середньовічних англійок, попри ризики при пологах, буде вище. Це пов'язано з війнами, які були частиною повсякдення у Середні віки, і у яких чоловіки могли загинути як у боях чи сутичках, так і стати жертвами набігів. Навіть попри інші ризики, у жінок було більше шансів вижити. Небезпеку для життя чоловіків складало і повсякдення - сварки та драки, розбійники, алкоголь тощо. Отже, якщо жінка переживала дитячий вік і дитинородження стільки разів, скільки їй необхідно було через це пройти, то мала непогані шанси пережити свого чоловіка, а значить, за сприятливих умов, стати *femme sole*.

Тож бачимо, що смертність у середньовічній Англії була визначена комбінацією інфекційних хвороб, військових конфліктів, голоду і поганих економічних умов. Значні епідемії, такі як Чорна смерть, і постійні військові дії призвели до високих показників смертності серед населення. Гендерні відмінності у причинах смерті відображали соціально-економічні ролі чоловіків і жінок у суспільстві того часу. Хоча точні кількісні показники варіювали,

¹ Dyer Christopher. Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England c.1200 – 1520. - Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p.114-119

загальна картина показує високу смертність і низьку середню тривалість життя, що було характерним для середньовічної Європи.

4.3. Майнові права “femme sole”

Концепція подружньої єдності діяла дещо по-різному залежно від того, чи ми розглядаємо нерухомість (земля) або персональну власність (рухоме майно чи товари). Загальне право Англії була більше стурбована землею, ніж рухомим майном. З очевидних причин земля була найважливішим джерелом багатства та статусу. Дружина не мала претензій на земельну власність чоловіка протягом усього його життя, але Велика хартія вольностей закріпила за нею частку земель її чоловіка після його смерті як придане, щоб розпоряджатися нею до її власної смерті. Більш того, вона мала право, щоб їй дозволили залишатися в головному особняку її покійного чоловіка протягом сорока днів (адже нащадком чоловіка не завжди був його син). У XIV і XV століттях в Англії розвинулася практика створення спільної власності: замість того, щоб чоловік забезпечував свою вдову через придане, дві родини на момент одруження або дві сторони шлюбу мали придбати маєток, щоб подружжя могло користуватися ним спільно. Потім воно переходило до вдови для її підтримки замість її претензій на придане - і зрештою до нащадків подружжя. Вдова завжди була вільна відмовитися від об'єднання та вимагати натомість її придане за загальним правом. Звичайно, дружина могла мати її власні землі, шлюбну частка (або придане, або *maritagium*), яку дарували їй, як правило, батьки, на весілля, і будь-які землі, які вона успадкувала. Її чоловік мав можливість розпоряджатися цими землями до кінця шлюбу. В теорії чоловік міг відчужувати ці землі без згоди дружини, але на практиці таке траплялося рідко. Щодо власності, загальне право дозволяло заміжній жінці певну свободу дій: вона ніколи не могла діяти незалежно від свого чоловіка, і вона не контролювала землі свого чоловіка, хоча

могла претендувати на третину з них після його смерті. Над власними землями вона принаймні зберігала право вето, і могла відновити контроль над ними, коли ставала вдовою - *femme sole*.

Але коли ми повернемося до товарів і рухомого майна, ситуація виглядає набагато похмуріше для заміжньої жінки. Фактично загальне право Англії не надто хвилювало рухоме майно невеликої вартості, хоча це було очевидно набагато менш вірно у випадку класів купців і ремісників. Після шлюбу звичайне право передавало все майно жінки чоловікові, який міг розпоряджатися ними як завгодно - та й будь-які товари, які дісталися його дружині у спадок протягом періоду одруження.

Але навіть якщо чоловік мав вільне розпорядження товаром і рухомим майном у шлюбі за свого життя, після його смерті вони були поділені за умови легітимності, тобто поділені на третини. Одна частина для вдови, одна для дітей, а остання третина мала бути використана на розсуд заповідача - зазвичай для користі своєї душі в благочестивих справах. Якщо дітей не було, вдова мала отримати половину майна. Товари і рухоме майно наслідувалися за заповітом, підтвердженим у церковному суді, і це було канонічне право, що походить від римського права, яке запровадило таку практику. Але в нещодавніх дискусіях в історичних колах Великобританії лунає думка, що загальне право Англії ніколи насправді не приймало примусовий тристоронній поділ майна спадкодавця, оскільки, якщо ця практика коли-небудь і існувала, вона в основному зникла до 1400 року, крім випадків відсутності заповіту. Але є достатньо свідчень, що в різних місцях, наприклад, в північній провінції, особливо в місті Йорк, та у Лондоні такий поділ законно діяв протягом усього середньовіччя і навіть пізніше.

Непросто знайти приклади заміжніх жінок, які складали заповіти (які стосувалися землі, або строго кажучи, використання землі, оскільки вся земля Англії належала королю), або заповіти (які стосуються товарів і рухомого майна). Іноді можна знайти заміжніх жінок, які складають заповіти, в яких вони

передають власні успадковані землі, за згодою своїх чоловіків. Ситуація зі ставленнями до заповітів була трохи іншою, ніж з поділом майна, не в останню чергу тому, що вони підлягали юрисдикції церковних судів, а не загальних судів. Історики Гленвілл і Брактон заперечували, що дружина могла залишати заповіт, оскільки все її майно належало її чоловікові, але обоє допускали винятки з цього, які залежали від порядності та справедливості чоловіка. Тож, справді, іноді можна знайти приклади, коли дружини складають заповіти за згодою чоловіка. До XVI ст. вкорінилася практика, що заповіт дружини був дійсним тільки завізований (тобто схвалений) її чоловіком¹.

Незважаючи на панівну концепцію “подружньої єдності”, загальне право передбачало деякі можливості для заміжньої жінки (*femme couverte*), діяти незалежно від чоловіка. Їй дозволялося поводитися одноосібно (тобто так, ніби вона була *femme sole*), якщо її чоловік був постійно в іншому місці, наприклад, якщо він вступив до релігійного ордену. У таких випадках загальне право дозволяло заміжній жінці укласти контракти і керувати землею так, ніби її чоловік помер, хоча в очах в церкві вона залишилася заміжньою жінкою. Навіть загальному праву Англії іноді доводилося схилятися перед здоровим глуздом. У випадку кримінальної справи чоловік і дружина не вважалися одним цілим, і невинний партнер не був притягнутий до відповідальності за злочини іншого. Принаймні в цій мірі законодавство Англії визнавало чоловіка і дружину як дві особи.

У середньовічному контексті кредитоспроможність людини була тісно пов’язана не лише з фінансами, але й з особистим статусом: доступ родини до товарів та послуг першої необхідності тоді визначався колективною репутацією її окремих членів. Для чоловіків соціальний кредит формувався їх чесністю і порядністю; для жінок найбільше значення мала їх сексуальна репутація. З огляду на те, що муніципальне законодавство часто прирівнювало самотніх жінок до повій, використовуючи терміни як синоніми, жінки не завжди мали

¹ Cordelia Beattie. *Married Women, Contracts and Coverture in Late Medieval England*. - Cambridge University Press, 2013.

можливість сформувати гідну соціальну репутацію (а через це і отримати фінансові кредити - тобто довіру кредиторів). Ще більше ускладнювало ситуацію те, що існували асоціації кредиторів і боржників, які діяли в основному по горизонталі, а не по вертикалі, тобто “кредитори довіряли людям, подібним до них самих”. У цьому середовищі самотні жінки повинні були зіткнутися із значними перешкодами, щоб переконати кредиторів позичити їм готівку або навіть придбати товари з угодою оплатити пізніше (у кредит).

Примітно, що юридичні записи свідчать про зворотнє. *Femme sole* значною мірою покладалися на кредит. Зі 119 справ за участю самотніх жінок, відібраних із вибірки списків про визнання провини, 42 з жінок (тобто 35 %), притягнутих до кримінальної відповідальності за неспроможність повернути борги, виникли, коли жінки були незаміжні. Звичайно, фактичний відсоток самотніх жінок у XV столітті, які позичали гроші або купляли у кредит у середньовічній Англії був значно вищим. Цей показник впливає не тільки із простої вибірки справ, але і з факту, що боргові позови розглядалися в багатьох місцях. Королівська лава, зокрема, конкурувала з судом *Common Bench* за популярністю у боргових судових процесах. Скарги, що оберталися навколо дрібних міжселянських кредитних відносин, з’являлися також у місцевих або муніципальних судах для вирішення; іноді навіть сеньйоріальні та церковні суди розглядали боргові провадження. Крім того, цей масив судових справ демонструє лише справи про невдалі кредитні відносини; мабуть, більшість позичальниць все ж таки повернули свої борги.

Що важливо в цих конкретних справах, так це модель судових процесів, яку вони розкривають. У кожному випадку кредитор чекав, поки жінка не стане фінансово стабільною, перед тим, як подати до суду. Тобто він чекав, поки вона вийде заміж, навіть якщо це очікування тривало 6 років, 9 років, або навіть 17 років. Терпіння, виявлене кредиторами, було прагматичним: навіть королівські судді не можуть вичавити воду з каменя. Тобто це може свідчити що, позаяк маємо приклади успішних і фінансово незалежних *femme sole*, це явище не було

аж настільки поширеним і загальнозрозумілим, щоб кредитори мали довіру до самотньої жінки як боржника.

Іноді самотні жінки були на іншому боці цього рівняння: позичали гроші, а не брали їх у борг. Це було прагматичне рішення: позика грошей була легким засобом інвестування готівкою з мінімальними ризиками. Були й інші варіанти інвестування, наприклад купівля худоби чи ріллі тощо, але більшість з них були або нестійкі, або трудомісткі. Збірка списків про визнання провини XV століття забезпечує свідчення шістнадцяти самотніх жінок, які подали позови в надії повернути свої позики¹. Розміри кредитів, зазначені в позовах, дуже відрізнялися. Багато жінок було залучено до дрібних грошових позик: наприклад, у 1399 році Аліса, пізніше дружина Вільяма Велліса, дала в борг Томасу Дріфельду 4 фунти 8 шилінгів 9 пенні. До 1402 року він все ще не повернув свою позику; вона та її новий чоловік вимагали відшкодування 5 фунтів стерлінгів. У 1427 році Джоан, пізніше дружина Стівена Коллі, позичила 2 фунти Річарду Фрому, шкуродеру, який жив у Кенті. Через два роки вона та її новий чоловік вимагали відшкодування 10 фунтів стерлінгів. Деякі позики були значними: у січні 1425 р. Беатріс Фулторп уклала заставу з Томасом Туденхемом з Найт Оксборо на суму 120 фунтів стерлінгів з терміном виплати до Різдва того ж року. Через три роки вона та її новий чоловік подали на нього до суду за несплату позики, вимагаючи 200 фунтів стерлінгів відшкодування. Розмір таких позик говорить нам багато про їхню мету - це були не позики на особисте споживання, а скоріше інвестиції.

Найбільш вразливими у фінансовому відношенні *femme sole* виступали у кредитних відносинах, що виходили за межі обміну готівкою. Це, в першу чергу, стосується можливостей зберігання статків. Без банків і сейфів, *femme sole* з рухомим майном або спадщиною часто вступають у кредитні відносини з іншими особами, яких вони вважали такими, що заслуговують довіри, щоб захистити ці товари чи гроші. У судових документах можна побачити приклади

¹ Jordan William C., 'Women and Credit in the Middle Ages: Problems and Directions', *Journal of European Economic History* 17 — 1988, p.44.

таких жінок, які були залучені в суперечки, що виникли із ситуацій саме зі збереженням. Деякі *femme sole* уклали домовленості щодо догляду за сімейними реліквіями: Марджері Сауткот передала золоті чотки та золоте намисто, нібито вартістю 12 марок у руки Джоан Бодхем для зберігання. Інші використовували цю домовленість, щоб захистити право власності на земельні ділянки: Емма Неутон постала перед судом у надії отримання “певної сумки, що містить письмову грамоту та інші речі”, які вона передала в руки Агнес Брайдон. Деякі товари мали комерційний характер, це також могли бути обладнання та вироби, швидше за все, успадковані від колишнього господаря або членів сім’ї: Жанна Сержант, наприклад, стверджував, що Томас і Джоан Хінсток несправедливо затримали рухоме майно вартістю 5 фунтів стерлінгів, які вона передала їм на зберігання, коли була самотньою. Товар, про який йдеться включав: одна пара глечиків місткістю шістнадцять галонів, одна пара глечиків, які називаються “пляшками для сцени”, що містили чотири галони, одна пара глечиків, що містить десять галонів, двадцять форм і дві форми називаються “формами колок”. Джоан явно готувалася до кар’єри виробника пляшок навіть раніше, ніж вийшла заміж за свого чоловіка - виробника пляшок. Ймовірно, що переважна більшість цих товарів була успадковані. Кейт Стейплз зазначає, що дочки зазвичай успадковували рухоме майно¹. У деяких випадках кредитні відносини зіпсувалися лише тому, що особа, що мала товар чи речі на зберіганні, відмовлялася визнати існування усного договору. І Марджері Сауткот, і Емма Неутон, наприклад, боролися з тримачами їх майна, які відмовлялися визнавати наявність будь-якого усного договору. Але *femme sole* були добре обізнані про свої права. Маргарет Смейл розповідає, як у неї були товари та рухоме майно (переважно ювелірні вироби) вартістю 10 фунтів стерлінгів, вкрадені у неї, коли вона гостювала в готелі. Вона послалася на

¹ Staples, Kate Kelsey. *Daughters of London: Inheriting Opportunity in the Late Middle Ages*. Leiden: Brill, 2011, pp.73-75

“закон і звичаї землі”, щоб нагадати суду, що корчмар відповідав за зберігання речей його гостей¹.

Заклад також був популярним варіантом серед *femme sole*. Ломбард - це практика надання товару брокеру під заставу повернення кредиту. Кредит, як правило, менший по вартості, ніж вартість закладеного товару. Як тільки кредит погашається з відсотками, товари повертаються. Марджорі Макінтош стверджувала, що “заклад може бути єдиним засобом, за допомогою якого люди могли отримати готівку, якщо вони мали погану репутацію щодо кредитоспроможності, не мали родичів або друзів, які бажають або мають фінансову спроможність підписати з ними зобов’язання, та/або не мають земельної власності для використання як забезпечення позики”². Вільям Джордан також пов’язує ломбард насамперед із бродягами та маргіналами. Ця форма лихварства була ідеальною для міської самотньої жінки з нестабільними доходами. На жаль, у самих судових протоколах немає достатньо інформації, що могла би дати розуміння цього досвіду; ймовірно характер цих угод та їх принципи найкраще пояснює нестачу записів. Особи, які заклали свій товар, оскільки не мали кращих способів отримання позики, не змогли б зібрати необхідні гроші та виступати з позовом з’явилися випадки крадіжки. Наприклад, Кетрін Уеллс подала позов у 1424 році, щоб звинуватити Вільяма та Джоан Райт у “насильницькому” відбиранні у неї товарів вартістю 5 фунтів. Йдеться про ½ фунта “шовку-сирцю”, латунну чашу та інше домашнє начиння. Вільям і Джоан Райт заперечували, що вони вчиняли будь-які посягання. Навпаки, вони пояснили, що Кетрін добровільно доставила їм шовк як гарантію позики. Заплутана історія стосунків пана і слуги, яка зіпсувалася через канцелярську петицію, підкреслює, що закладання справді було крайнім засобом. Обвинувачена скарга проти Джоан Норман від її господаря Томаса Свінлі, лондонського кравця, у змові з постояльцем Джоном Галідеєм, мала на

1 Hanawalt Barbara A. *Of Good and Ill Repute. Gender and Social Control in Medieval England*. - Oxford: Oxford University Press, 1998, pp.163-168

2 McIntosh, Marjorie Keniston. *Working Women in English Society, 1300-1620*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, p.107

меті звинуватити її в крадіжці. “За підтримки” Томаса Свінлі, Галідей звинувачував Джоан у дворі шерифа, стверджуючи, що вона вдарила його у груди та вкрала майно вартістю 2 фунти. Не маючи іншого вибору, жінка звернулася до свого господаря, Томаса Свінлі, і благала його бути її поручителем. Маючи лише дорогий пояс вартістю 11 шилінгів як майно, вона заклала пояс своєму господареві “з великою довірою, щоб він захищав її в її праві до закону”. Коли Свінлі вдалося визволити Джоан з в’язниці, він поставив їй ультиматум: або вона працює на нього “за його бажанням за невелику суму або за безцінь”, або він поверне її до в’язниці. У цей момент Джоанна попросила допомоги в авторитарних осіб у своєму скрутному становищі¹. Автопортрет Джоанни для канцлера, до якого вона звернулася, ймовірно, найкраще описує самотніх жінок, що їй подібні: вона “самотня жінка, що живе в злиднях і заробляє важкою працею, і в ній немає друзів, і не маючи ані допомоги, ані підтримки, ані розради, ані інших благ, де можна було б знайти можливість сплатити судовий збір”. Звісно, самотні жінки в цій ситуації не мали змоги судитися з будь-ким. Але чи було це типовим для усіх *femme sole*? Звісно, що ні, але маємо розуміти, що певна частка незалежних жінок мала, таким чином, сумнівну незалежність, і та давалася їй дорогою ціною.

Femme sole мали широкі можливості в Лондоні - займатися ремеслом, торгувати, а для цього - винаймати в оренду приміщення та обладнання, як ми бачимо з судових прикладів. Але цікавим є те, що й заміжня жінка в Лондоні також мала можливість обирати для себе шлях *femme sole* в професійній реалізації. Ця практика цілком може сягати початку XIII сторіччя, її чітко описано в трактаті Дарсі 1340-х років:

“де жінка, *couverte de baron* займається власним ремеслом у місті, де знаходиться, і її чоловік у це не втручається, така жінка повинна вважатися *femme sole* щодо всього, що стосується її ремесла”².

1 Liber Albus: The White Book of the City of London. Compiled by John Carpenter and Richard Whittington, translated by Henry Thomas Riley. London: Richard Griffin and Company, 1861, p.154

2 Liber Albus: The White Book of the City of London. Compiled by John Carpenter and Richard Whittington, translated by Henry Thomas Riley. London: Richard Griffin and Company, 1861, p.203-205

Досить приємними виглядають наслідки такої економічної незалежності для заміжньої жінки: вона могла орендувати крамницю чи будинок в місті і сама нести відповідальність за орендну плату, через що на неї, а не на її чоловіка, можна подати до суду. Вона повинна, “наче вона sole”, відповідати на скарги про порушення володіння та позови про борги, “щодо того, що стосується її торгівлі та діяльності”. У судових справах можна знайти справи про переслідування заміжніх жінок, які торгували як *femme sole*: чоловік зазвичай вказувався в бланкеті, але дружина відповіла на звинувачення. Наприклад, у 1444 році Джон Ловелл подав до суду на Едварда Френка та Кетрін, його дружину, яка займалася пивоварінням, за борг у 10 шилінгів і 10 пенні, які він вимагав від неї як еквівалент заборгованих йому заборгував йому чотирьох бочок пива. Кетрін заперечила борг і їй надали день для відстоювання її права - тобто вона мала право прибути до суду із визначеною кількістю чоловіків та/або жінок, які дадуть свідчення її невинності².

Але, переважно, серед лондонських *femme sole* були саме вдови. Ці жінки займалися ремеслами, були вишивальницями, ткалями, пивоварами, оббивниками, і торговцями. По суті, вони могли вести власний бізнес, орендувати магазин, склади та іншу нерухомість, накопичувати гроші (і борги), сприяти оподаткуванню та навчати своїх власних підмайстрів і слуг. Можливості статусу були повністю економічні і жодним чином не політичні, але вони припускають що економічне партнерство також могло грати чималу роль у шлюбах *femme sole* зі своїми колегами-чоловіками (чи, навіть, конкурентами) задля об'єднання і розширення бізнесу, та подвоєння капіталу.

Лондонський звичай, як і в цілому англійський, гарантував, що вдова мала право претендувати на майно чоловіка після його смерті: вона мала право на придане, яке складало третину, якщо були діти, або половину, якщо їх не було, його нерухомого майна; вона також мала законне право на третину або на половину рухомого майна чоловіка. Посаг для вдови в Англії, складався з двох

² Liber Albus: The White Book of the City of London. Compiled by John Carpenter and Richard Whittington, translated by Henry Thomas Riley. London: Richard Griffin and Company, 1861, p.203-205

компонентів. По-перше, вдова мала право на свою “free bench”, тобто частку в будинку, в якому вона проживала з чоловіком до його смерті. У 1314 році “free bench”, до якої Аліса, вдова Джона де Харроу мала право, складалася із залу, головної кімнати (хозяйської спальні) та підвалу разом із спільним користуванням кухнею, стайнею та подвір'ям кам'яниці її чоловіка. Але коли, через сімдесят років, Крістіні, вдові Томаса Кленча було надано її “free bench” відповідно до “давніх міських звичаїв”, їй залишили не частку, а все основне майно її чоловіка. Можливо, це було пов'язане з послабленням тиску на населення в місті, що дозволило це щедріше забезпечувати вдів. Крім того було дозволено вдові мати не тільки кімнати, а й їх умеблювання. Другою частиною приданого була третя частина землеволодіння та нерухомого майна чоловіка, де вдова могла жити і з яких вона могла отримувати дохід.

Ще у XIII ст., здається, існувала певна невизначеність щодо того, чи мала вдова в Лондоні можливість залишити її придане на все життя, або лише поки вона залишалася незаміжньою та “шанує пам'ять померлого чоловіка”. Плутанина виникла, мабуть, тому, що дві частини приданого були надані з різними умовами. Вважається, що вдова, вийшовши заміж повторно, втрачала своє придане “free bench”, тобто її дім, але вона зберегала своє придане в землях і володіннях. Докази лондонських заповітів ясно показують, що лондонські вдови не були автоматично позбавлені свого приданого як наслідок повторного шлюбу. Лондонська вдова могла залишити її “free bench” на все життя або поки вона не вийде заміж повторно: це було щедре забезпечення, ніж прості сорок днів, як дозволяли феодальні звичаї більш раннього періоду. Насправді були вагомі ділові причини на те, щоб у такому місті, як Лондон, було б вигідно дозволити вдовам цю розширена можливість утримувати не тільки дім чоловіка, але й його бізнес.

Вдова, в свою чергу, могла вільно скласти свій заповіт і свою останню волю; від неї не вимагалось отримати згоду жодного родича чоловічої статі. За своїм заповітом вона не могла заповідати свої придані землями (успадкованими

від померлого чоловіка), але вона могла розпоряджатися землями, які дісталися їй у спадок від інших родичів або які вона придбала. В записах Хістінгського суду можна знайти численні заповіти лондонських вдів з розпорядженнями щодо земель, які вони придбали¹. Крім того, лондонські вдови також могли складати заповіти, в яких вони розпоряджались досить значними грошовими коштами, посудом, ювелірними виробами, меблями та, іноді, книгами. Таким чином бачимо, що досить велика кількість рухомого багатства Лондона була поширена через заповіти лондонських вдів, які, на відміну від своїх чоловіків, не були пов'язані жодними правилами щодо розподілу своїх статків. Лондонські вдови користувались звичаєм законного успадкування (наприклад, залишати у спадок дітям), але не були змушені практикувати це, отже, найбільшою свободою щодо власних заповітів в Лондоні користувалися *femme sole*: самотні жінки та вдови.

Таким чином, статус *femme sole* надавав жінкам у середньовічній та ранньомодерній Англії унікальні можливості для економічної та соціальної незалежності. Право володіти та управляти майном, укладати договори, успадковувати майно і вести бізнес дозволяло їм грати активну роль у економічному житті суспільства. У найбільш вигідному становищі опинялися вдови, і їх кількість і зафіксованість їх прикладів у джерелах дозволяє орієнтуватися на них як основних представниць *femme sole*. Дослідження майнових прав *femme sole* показують, як жінки використовували надані їм правові можливості для досягнення економічної стабільності і соціального впливу.

4.4. Юридичні права та обов'язки “*femme sole*”

У судових протоколах є приклади, коли жінки вживали щодо себе “*femme sole*” для позначення їх самотності, минулої чи нинішньої, і законних привілеїв

¹ McIntosh, Marjorie Keniston. *Working Women in English Society, 1300-1620*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, p.146-152

та обов'язків, що стосуються неодруженого стану. Хоча можна знайти випадки в інших судах, ті, що наведені нижче всі взяті з Лондонських записів “Прохань і меморандумів”, які в основному складаються з судових документів, взяті зі списків суду мера. Їх можна розділити на два види. По-перше, є ряд випадків, які посилаються на жінку як *femme sole*, щоб дати сигнал, що вона має можливість працювати і отримати вигоду від юридичних угод щодо власності. Наприклад, Марджері, вдова Джона Якслі, повідомила суду мера міста Лондон, що вона була *femme sole*, самотньою жінкою, щоб означити, що вона була здатна керувати майном свого покійного чоловіка, предметом попереднього позову в суді. У судових списках також зазначено, що наприкінці XIV ст. Аліса, вдова Генрі Смейла, будучи самотньою, отримала в подарунок статки та майно свого батька в обмін на надання йому ліжка, їжі, одягу тощо до кінця його життя. До смерті чоловіка батько Аліси також мав подібну угоду з подружжям¹. По-друге, могло бути так, що статус жінки як *femme sole* до шлюбу створював проблеми. У цих випадках подружні пари переслідують за борги, які набрали жінки до заміжжя. Важливість статусу полягає в тому, якщо жінка була самотньою на момент укладення угоди, і навіть якщо її чоловік гіпотетично не дав би згоди на угоду, але він все одно стане відповідальним за цю угоду після одруження. Наприклад, позов було подано проти Ральфа Хамеліна та його дружини Агнес щодо повернення сімох марок, які Агнес позичила, коли вона була *femme sole*. Так само було порушено справу проти Томаса Чарльза та його дружина Єлизавети за борг, який вона взяла, коли була *femme sole*, тобто після смерті її колишнього чоловіка Томаса Кокейна, але до її заміжжя з Чарльзом. Цей набір прикладів попереджає, що неодружена жінка мала законну можливість позичати гроші на власний розсуд, але вона могла бути економічно не в змозі погасити борги, будучи *femme sole*. Якщо взяти всі випадки разом, то вони вказують на позицію *femme sole* як об'єднання економічної та правової

¹ MacCarthy Connor. Marriage in Medieval England: Law, Literature and Practice. - Woodbridge (UK): The Boydell Press, 2004, pp.89-93

самостійності, але також нагадують нам про соціальну реальність, що така незалежність, або відповідальність, не була безумовним благом для жінки.

Ще один аспект позиції *femme sole* також впливає з соціальної реальності правової арени. У деяких випадках цей статус використовували відносно себе жінки в надії, що він збудить співчуття їхньому невідгідному юридичному становищу: в залежності від чинника потрібних фінансів, а також того, наскільки могутніми були її прихильники/покровителі, жінки могли прийняти цю позицію *femme sole*, щоб вказати на відсутність підтримки, фінансової та особистої. Найбільш яскраві ілюстрації цього можна знайти в деяких пізніх петиціях суду Ченсері XV ст. Ченсері на цю дату діяв як “суд совісті”, попередник судів справедливості, і могла скоріше врахувати всі обставини справи, ніж обмежитися нормами загального права. Вона, наприклад, приймала петиції від тих, хто стверджував, що вони надто бідні або безсилі отримати справедливий суд в іншому місці. Розглянемо петицію Аліси Сміт, заарештованої в Лондоні за борги її покійного чоловіка, про те, щоб перенести її справу до Ченсері (клопотала з тюрми)¹. У петиції стверджується, що “вона вдова й *femme sole*, і має небагато добра й допомоги, або змоги працювати задля цього”. Ця петиція спрямована на повноваження Ченсері з посиланням на відсутність у неї матеріальних благ і покровителів. Посилання на Алісу як на “бідолашну вдову”, імовірно, мало на меті зобразити її вразливою та такою, що потребує жалості канцлера; це поширене для християнського суспільства явище, згідно якого бідні вдови вважалися такими, що заслуговують на захист і милосердя. Якщо дотримується категорія “бідна вдова” у поєднанні з “*femme sole*”, припускаємо, що остання також може бути позицією пафосу.

Статус *femme sole* також використовувався недобросовісним кредиторами задля можливості судитися з заміжніми жінками за борги їх чоловіків. Петиція Джоан, дружини Джона Кіртон, викладає звичайний сценарій: її чоловік нібито заборгував Томасу Бейлі суму в п'ять фунтів, що не була сплачена. У надії

¹ McIntosh, Marjorie Keniston. *Working Women in English Society, 1300-1620*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, pp.167-175

підштовхнути можливе відшкодування, Томас спровокував арешт чоловіка Джоан. Тоді Джон доручив Джоан та іншим “друзям” вести переговори з Томасом від його імені, сподіваючись отримати як перевагу “longer days of payment” (тобто більше часу для погашення боргу). Він також намагався отримати дозвіл Томаса “вийти на свободу”, виходячи з того, що Джон має кращі шанси на відшкодування, якщо працюватиме, ніж сидітиме у в'язниці. Угода Томаса призвела до того, що Джон був звільнений з в'язниці. Але, звичайно, Джон не дотримав своїх обіцянок. У підсумку Томас вирішив вчинити те, що, як він сподівався, що може бути більш плідною тактикою: він заарештував і кинув у в'язницю Джоан, стверджуючи, що борг фактично належить їй як *femme sole*. Петиція Джоан до канцлера написана коли вона була у в'язниці, і пояснює, що “вона ніколи не зобов'язувалася платити, ніколи не купувала нічого у Томаса і не продавала нічого йому”, і все ж через його “велику могутність” вона очікувала засудження, “проти всього права і чистої совісті”. Вона благала канцлера про те, щоб *corpus cum causa* (діло від імені особи) її дело було направлено до шерифів Лондона, щоб її справу передали до Ченсері для розгляду. Звичайно, як типово для всіх середньовічних канцелярських справ, вирок суду не зберігся, тому ми насправді не знаю, що врешті сталося з Джоан.

Інша петиція вдови до Ченсері, петиція Аліси Вінделер, яка також, схоже, використовує свій статус “*femme sole*”, щоб завоювати симпатію авторитарних осіб. Відповідно до петиції, її покійний чоловік купив товар у якогось Томаса Еліса із Клея вартістю 10 фунтів стерлінгів і підписав розписку з зобов'язаннями оплатити розстрочку на свято Св.Михайла та на Різдво. Після смерті він залишив Алісу як свого душеприкащика, і, хоча відповідні дати ще не минули, Томас вимагав 40 фунтів від неї. Судові пристави в Клеї переслідували Алісу за борг, тому вона подала петицію до Ченсері, щоб Томас залишив товар і скасував борг, або їй дозволили продати товар, щоб зібрати гроші для оплати боргу. Як і в попередньому прикладі, петиція має на меті

отримати увагу суду до ширшого контексту проблеми пані Аліси. Це стверджує, що перевагою над Томасом є самотній статус Аліси, що тут використовується для позначення її вразливості; кажуть, що його мотивацією врешті-решт прийняти її умови було “розуміння того, що ви самотні, і маєте мало втіхи та допомоги”¹. Однією з небагатьох дійсних *femme sole* в переліку цього документу є викликана до Суду мера Лондона у 1376 р. Еллен, вдова Джона Сейджа, галантерейника, що була звинувачена у прагненні торгувати у святкові дні, що суперечило нещодавній постанові щодо галантерейників. Її звільнили від сплати штрафу в розмірі 20 шилінгів, як через те, що вона стверджувала, що не знала про постанову, так і через те, що вона була *femme sole*.

Іноді ревні кредитори чекали, доки чоловік не поїде з міста, перш ніж розпочинати судовий процес. Генрі Шеппер, парафіяльний клерк у Лондоні, щойно вирушив до Риму на паломництво, коли Річард Уайлд, якого описують як громадянина та торговця сіллю з Лондона, подав позов про стягнення боргу у 44 шилінга у шерифський суд Лондона проти дружини Генрі, Марджері. Річард стверджував, що Марджері є *femme sole* і сама займається справами, тоді як Марджері наполягала, що вона завжди була *coverte de baron*. Чоловік Елізабет Браун, Джон, перебував “за морем”, працюючи на герцога Бургундського, коли Томас Брайтон, лондонський валяльник, подав на неї скаргу за борги чоловіка 34 шилінга і 4 пенса. Перший позов провалився: суд визнав її *coverte de baron*, і тому Томасу довелося зачекати, поки її чоловік повернеться, перш ніж він мав змогу продовжити його позов. Але натомість у своїй наступній скарзі він стверджував, що вона позичила гроші у нього як *sole merchant* (“незалежний торговець”), і Елізабет була впевнена, що незабаром її чекає засудження та в'язниця.

Петиція Джона Фінкела, лицаря, викликає питання про процес розрізнення чи справді заміжня жінка була *coverte de baron* або *femme sole*. Джон каже канцлеру, що його товар лежить на складі Джоан Горн, нещодавно

¹ Liber Albus: The White Book of the City of London. Compiled by John Carpenter and Richard Whittington, translated by Henry Thomas Riley. London: Richard Griffin and Company, 1861, p.345-352

овдової, що була одружена з Вільямом Горном, лицарем і олдерменом Лондона. За життя її чоловіка Джон уклав контракт про продаж Джоан шовку на 61 фунт, вважаючи, що вона була *sole merchant*, як він це описує, “щоб вона за звичаєм Лондона могла купувати та продавати від власного імені, і що всі контракти та зобов’язання укладені нею та від її імені, незважаючи на її *coverte*, бути одобрені та дієві в законі для всіх її кредиторів”. Доказ її статусу, як має на увазі Джон, полягав у тому, що вона мала власну печатку (насправді це не ознака статусу *femme sole*). Зрештою вона не заплатила йому за шовк; і вона, і її чоловік відмовився визнати борг, і тому він звернувся до міста, лише щоб виявити, що “не можна було б показати такий запис, щоб довести, що вона згідно з лондонським звичаєм є *sole merchant*”. Відколи помер її чоловік, він відновив свої спроби змусити її сплатити борги, але без особливого успіху, що змусило Джона звернутися до канцлера як останню відчайдушну спробу відшкодування.

Нарешті, петиції кидають виклик поширеним уявленням про статус *femme sole*. Прикладом служить заява Енн Давелл до канцлера. Їй загрожує в’язниця за 18-річний борг *femme sole* Крістіану Бакстер, у якій, як вона стверджує, що борг був взятий її чоловіком, що також за борги перебуває у в’язниці Ладгейт, Енн чітко дає зрозуміти, що її діяльність відображає те, що “робили багато інших бідних жінок”, що вона “ніколи не була *sole merchant* і не знала, що означає цей термін, до цього часу, коли необхідність вчить її, але вона завжди була *coverte de baron*”. Заява Анни, можливо, була скромним маскарадом, сподіваючись, що солодкі балачки є способом уникнути покарання за несплату боргу. Це також могло бути і відверте визнання своєї невинності.

Ці приклади свідчать про те, що, хоча позиція *femme sole* пов’язана з юридичними правами та обов’язками, її також можна тлумачити як вразливе становище, оскільки жінці самотній може бракувати благ і впливових покровителів для захисту або відстоювання її прав у законі.

Категорія *femme sole*, яка використовується в юридичному дискурсі, має ряд значень: вона позначає юридичні (і тому економічні) права, а також законні (та економічні) обов'язки, і це може сигналізувати про становище жінки як самотньої жінки, якій бракує підтримки як особистої, так і фінансової. У звичаях *Liber Albus* також використовуються термін *sola* (*soule*), щоб підкреслити, що заміжня жінка може бути покликана відповідати у суд одна, без присутності чоловіка.

4.5. Особиста свобода “*femme sole*”

Вище у розділі про майнові права *femme sole* ми розглянули, що жінки цього статусу користувалися великою свободою і владою щодо розпорядження власним майном, у чому мали перевагу навіть над чоловіками, які були обмежені вимогами закону. Але влада приходила до лондонських вдів та *femme sole* не лише в момент смерті: у міських записах вони фігурують як “вільні жінки” Лондона, і варто спробувати з'ясувати, як такий статус був досягнутий та які привілеї він надає.

Звичайна людина в Англії Пізнього Середньовіччя могла здобути свободу одним із трьох способів: учнівством, за вотчиною (тобто спадщиною від батька) і за викуп. Дівчата мали можливість учнівства в ремісників (переважно, також жінок) в Лондоні та їхні договори про учнівство були належним чином зареєстровані, але якщо поглянути на списки записів з отримання свободи (записи для 1309-1312 рр. і 1551-1553 рр.) після закінчення терміну перебування підмайстром, жодна жінка не отримує свободу¹. Причина цього може бути у тому, що ціна отримання свободи була невинуватною мізерними привілеями, які він надавав жінці: вона не могла користуватися привілеями, а економічними перевагами (наприклад, наявність власного магазину), вона могла

¹ Dyer Christopher. *Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England c.1200 – 1520.* - Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p.203-208

насолоджуватися завдяки шлюбу з вільним чоловіком - і більшість лондонських жінок, обирали шлюб. Тобто “вільними” жінки Лондона ставали не через учнівство.

Отримання волі через вотчину було так само рідкісним. Аліса Брайденелл отримала права “вільної жінки” в гільдії торговців шовком та оксамитом, з оплатою внеску у 20 шилінгів, бо її прадід був торговцем шовком та оксамитом. Але це, здається, винятковий випадок. Можна знайти приклади жінок, які купують цей статус - вони не були одружені з вільними чоловіками чи не були їх вдовами, але бажали насолоджуватися економічними перевагами такого статусу. Але такі випадки були вкрай рідкісними: з близько 2000 осіб, які купили права “вільної людини” між 1437 р. та 1497 р., що обліковано в міських записах, тільки троє – жінки. Насправді здається, що шлях більшості жінок до прав вільної людини пролягав через шлюб, тобто більшість жінок, які описані як “вільні жінки Лондона”, насправді були вдовами “вільних чоловіків”. Дійсно, у 1465 році суд олдерменів визнав це “давнім звичаєм” міста, за яким кожна жінка, яка була заміжня за вільною людиною та жила з ним у момент його смерті, стає вільною після смерті чоловіка, за умови, що вона житиме одна у місті й залишалася вдовою. Однак вона не могла дарувати вільний статус новому чоловікові, якщо той не був таким самим вільним громадянином Лондона. Маємо такий приклад “вільної жінки”, що отримала таке право через померлого чоловіка: у серпні 1449 року Маргарет, яка назвала себе дочкою Джона Круза, покійного кравця, і вдовою Джона Спенсера, пивовара, склала свій заповіт і оголосила, що вона була “вільною жінкою міста Лондона”, отримавши свободу 20 травня 1449 року. Наразі перевірити ці відомості неможливо, але раніше існував реєстр “свобод вдов”, що зберігався в Гілдхоллі, але наразі він втрачений¹.

Що цікаво, вдовам лондонських “вільних чоловіків” не лише було дозволено продовжувати справу свого чоловіка, але, насправді, це від них

¹ Cordelia Beattie. Married Women, Contracts and Coverture in Late Medieval England. - Cambridge University Press, 2013.

очікувалось. Саме з цієї причини, як ми бачили, міський звичай закріплював за вдовою всю або певну частку “основного майна” до тих пір, поки вона не забажає повторно одружитися. В обмін на цей привілей закон і звичай міста очікував, що вдова буде підтримувати домашнє господарство і родинний бізнес, інструктувати учнів свого покійного чоловіка. Якщо вдові не вдавалося це зробити, то нпотерпілий учень міг поскаржитися до суду мера. В 1429 р. Джон Хекчер заявив суду, що, коли його покійний господар, торговець залізом Річард Госселін, помер, його вдова Беатріс відпустила всіх його підмайстрів, і відмовилася утримувати їх чи навчати. Якщо вдова не бажала утримувати професійну справу чоловіка, очікувалося, що вона подбає про те, щоб учень був переданий іншому майстру для завершення терміну його договору. Але зрозуміло, що багато вдів утримували бізнес померлого чоловіка і дбали про продовження навчання підмайстрів. Матильда Пенне, вдова лондонського шкуродера, продовжувала навчати учнів свого чоловіка. З 1000 учнів, представлених на отримання свободи у 1551-53 рр. по закінченню терміну їх навчання, 50, або 5 %, становили такі, яким волю дарувала вдова їхніх покійних майстрів¹.

Для жінки, яка бажала вести власний бізнес і контролювати її власну долю, вдівство і статус *femme sole* відкривали багато можливостей, особливо якщо вона була вдовою лондонського “вільного чоловіка”. Міський звичай закріплював за нею будинок, дохід на все життя і значну частку рухомого майна покійного чоловіка. Вона могла отримати свободу, яка не надавала їй жодної ролі в міському управлінні, але давала їй право продовжувати вести бізнес свого чоловіка. відкривати магазин, бути вільною від сплати мита по всій Англії, доводити своє право в міських судах, навчати підмайстрів свого чоловіка і надавати їм волю, забезпечувати виконання положень її заповіту за міським звичаєм. Ці можливості не були відкриті для вдів не “вільних чоловіків”, тож

¹ Cordelia Beattie. Married Women, Contracts and Coverture in Late Medieval England. - Cambridge University Press, 2013.

прошарок жінок, про яких ми говоримо, стояли вище за соціально-економічною шкалою.

Через витрати, пов'язані з самозабезпеченням, а також через моральний дискомфорт, який це мало спричинити, з поняттям *femme sole*, яка живе сама по собі, зазвичай існує поширене уявлення про важку долю середньовічних самотніх жінок в Англії. Розподіл робочої сили Англії пізнього середньовіччя виходив зі сприйняття чоловіка як годувальника, причому працюючі жінки отримували у середньому приблизно 71 % заробітної плати чоловіка¹. Крім того, домашня праця, що традиційно розуміється як жіноча парафія, також давала певні доходи (як-от продаж продуктів харчування, наприклад), але не давала достатньо грошей, щоб утримувати сім'ю, пропонуючи лише додаткові доходи. Економічні дані підтверджують припущення, що небагато жінок могли б комфортно жити самотійно, без підтримки чоловіка. Тому деякі приклади документують і підкреслюють роль, яку відіграє сім'я в умовах спільного життя самотніх жінок разом з матерями, іншими самотніми сестрами або живуть у домогосподарстві одруженого брата або сестри.

Докази англійських судів, однак, встановлюють, що життя з родиною не було популярним варіантом для самотніх жінок. Насправді англійські самотні жінки схилилися до самотійного життя. Деякі самотні жінки уклали договори оренди, щоб зайняти майно на обмежений термін. У 1464 році Джоан Ісбері взяла в оренду садибу з додатковими будівлями в Лондоні в парафії Св. Маргарет Лотбері на термін два роки. Її річна орендна плата становила близько 7 марок (англійська марка становила $\frac{2}{3}$ фунта) з оплатою на Великдень і Св.Михайла в рівних частках. Ця справа завершилася в суді, коли вона не змогла заплатити 9 фунтів 6 шилінгів та 8 пенні заборгованої орендної плати. Її орендодавець, Річард Тернонт, подав позов проти самої Ісбері та її нового

¹ McIntosh, Marjorie Keniston. *Working Women in English Society, 1300-1620*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, p.152

чоловіка у 1468 році, вимагаючи десять марок (6 фунтів 13 шилінгів 4 пенні) відшкодування збитків².

Емма Станіс також вирішила жити незалежно, будучи самотньою. У березні 1497 року вона орендувала самотійно у право власності землю з будівлями у Вейрі, Хартфордшир, на термін трьох років. Річна орендна плата становила 10 марок (6 фунтів 13 шилінгів 4 пенні), що також мала платити рівними частинами на Великдень і Св.Михаїла. Після несплати орендної плати за останній рік її орендодавець також викликав її та її нового чоловіка до суду під час Пасхального терміну 1500 року, вимагаючи відшкодування збитків у розмірі 5 фунтів.

І Джоан Ісбері, і Емма Станіс були міськими *femme sole*; їхні історії представляють потенціал для вивчення незалежного способу життя міської *femme sole*. Незважаючи на право першородства, жителі англійських міст були небайдужі до роздільної спадщини: міщани мали тенденцію надавати своїм дочкам готівкові шлюбні частки (посаги) в розмірі від 5 до 100 марок. Огляд Кейт Стейплз лондонських заповітів зазначає, що батьки зазвичай залишали гроші для їхніх дочок у розмірі приблизно 10 фунтів або більше. Насправді Стейплз робить висновок, що “батьки однаково забезпечували своїх дітей. З заповітів видно, що ці батьки мали на меті підготувати своїх дочок до економічного успіху та забезпечити їм фінансову безпеку, як вони робили для своїх синів”. Шлюбні частки (посаги) та заповіти пропонували міським *femme sole* розширені можливості фінансової автономії. Хоча багато спадкоємців стрімко захоплювалися залицяльниками, приклади Джоан і Емми показують, що деякі жили самотійно за рахунок своєї спадщини до одруження¹.

Проте самодостатність, якої прагнули Джоан Ісбері і Емма Станіс, була недосяжною для багатьох *femme sole*. У цьому відношенні незалежне життя існувало в широкому спектрі. Де Джоан і Емма є прикладами успішного

2 Liber Albus: The White Book of the City of London. Compiled by John Carpenter and Richard Whittington, translated by Henry Thomas Riley. London: Richard Griffin and Company, 1861, p.269-271

1 Staples, Kate Kelsey. Daughters of London: Inheriting Opportunity in the Late Middle Ages. Leiden: Brill, 2011, pp.116

досвіду, частіше середньовічні самотні жінки досягали незалежності, проживаючи в інтернаті з іншими особами або сім'ями, приблизно так само, як часто-густо жили й англійські холостяки. Відносини пансіонки до дому, в якому вона проживала коливалось: принаймні пансіон давав жінці право на ліжко та місце за сімейним столом; він також мог надати значно більшу незалежність, з мебльованою кімнатою та використанням обладнання для приготування їжі. У судових протоколах рідко вказується, про що саме йдеться, коли згадується проживання у пансіоні. Тим не менш, обидва варіанти такого проживання забезпечували самотній жінці набагато більше самодостатності, ніж проживання в домі члена її рідної родини.

Петиція кінця XV століття від Джона Ропкінса, торговця воском, який стверджував, що був відданий на милість *femme sole* з хорошими зв'язками, проливає світло на процеси такого поселення. Коли Елізабет Блаунт приїхала жити в будинок Джона, виноградар на ім'я Крістофер Госвелл (родина невідома) домовився про витрати та скріпив угоду, незважаючи на те, що Елізабет, очевидно, була особисто відповідальною за сплату витрат на проживання. З огляду крос-гендерний характер ситуації з житлом, цього, можливо, вимагала сама лише пристойність: Елізабет мала мати когось, хто говорити від її імені, щоб гарантувати, що її наміри (і її новий господар) були респектабельними. Елізабет погодилася платити Джону 16 пенні щотижня. Вона заплатила 8 із 24, які вона заборгувала при від'їзді через вісімнадцять тижнів, решта 16 перевищила її наявні кошти. У результаті вона подарувала Джону “запряжений пояс” як гарантію боргу. Відтоді відносини зіпсувалися: Джон та її покровитель сварилися за володіння поясом, і Крістофер заохотив Елізабет подати проти Джона позов про порушення права власності поміщика, ймовірно, за крадіжку пояса. Побоюючись сильного громадського становища Крістофера, що міг знищити його в місцевому суді, Джон звернувся до Ченслері по допомогу¹. У петиції Джона детально перераховано різні аспекти ролі

¹ Beattie Cordelia. *Medieval Single Women. The Politics of Social Classification in Late Medieval England*. - Oxford: Oxford University Press, 2007, pp.153-158

Крістофера в обох початкових домовленостях та наступний спір. Обґрунтування цього досить зрозуміле: якщо Елізабет була надто бідною, щоб платити за оренду, хіба Крістофер не повинен нести відповідальність як її покровитель?

Це лише один приклад суперечливого підходу, прийнятого загальним правом відносно жінки: тоді як звичайне право передбачало, що *femme sole* мають майже однакові права та відповідальність з чоловіками, у судовій практиці учасники судового процесу віддавали перевагу прийняттю моделі “опіки”. Орендодавці знали, що вони з більшою ймовірністю повернуть втрачені гроші, якщо також зможуть націлитися на чоловіка, що бере на себе тягар відповідальності. Наприклад, позов Джона Йорка проти Джоан Паркер у 1429 р. за несплачену орендну плату був поданий до суду в оптимальний час: вона щойно вийшла заміж. На превеликий жаль багатьох нових чоловіків, звичайний закон зберігся: чоловіки відповідають за всі попередні борги своїх дружин. Хоча минуло сім років з тих пір як вона прострочила орендну плату за рік, її нещодавно одружений стан запалив надію Йорка нарешті отримати погашення 3 фунтів 13 шилінгів та 4 пенні боргу¹.

Надійний доступ до готівки заважав таким самотнім жінкам, як Елізабет Блаунт і Джоан Паркер, оплатити витрати на проживання. Ця проблема була не лише у самотніх жінок: економіка середньовічної Англії функціонувала переважно за рахунок кредиту. У діловому світі торговці фінансували до 75 % своїх операцій за допомогою кредиту. Повсюдне поширення відстрочених платежів за товари та заробітну плату перетворилися на складну систему кредиту, яка залучала більшість людей у межах громади, що до початку XV століття призвело до гострої нестачі монет дрібних номіналів. Англійці обрали альтернативні засоби залучення до економіки споживання: бартерний обмін товарів, послуг та праці; купівля в розстрочку; анулювання боргів іншими боргами. Поки вся Європа переживала таку ж кризу, кредитні відносини в Англії виділяються тим, що вони були переважно усними. Письмові документи

¹ Beattie Cordelia. *Medieval Single Women. The Politics of Social Classification in Late Medieval England*. - Oxford: Oxford University Press, 2007, p.161

на позики справді існували: коли вартість була значною, а письмове зобов'язання, скріплене печатками та підписами обох сторін, забезпечувало очевидну безпеку. Деякі окремі угоди були офіційно зареєстровані в місцевому суді - це створило численні письмові докази для довідки, оскільки обидві сторони отримали довідки (копії) договору. Головне, що не було соціальних обмежень, щодо хто може використовувати такі письмові документи - до цього способу справді вдавалися всі класи суспільства. Письмові зобов'язання використовувались в той чи інший час, як правило, коли ризик був вище, ніж зазвичай. Однак поширеність позик у поєднанні з незручностями письмових документів означали, що більшість англійців, особливо жінок, віддавали перевагу усним контрактам.

На іншому кінці спектра незалежності існують ті самотні жінки, які займаються службою, та мають як проживання, так і роботу у господаря (а часто і в його сім'ї). Це був популярний варіант, особливо для некваліфікованих або бідних жінок, які сподівалися накопичити придане перед вступом на шлюбний ринок. Їх не впевнено можна віднести до *femme sole*, хіба що з оглядом на їх фактичну незалежність і те, що вони самі забезпечували своє існування. Однак у фінансовому плані характер графіків платежів ставив під загрозу подальшу незалежність самотньої жінки. Договори найму працювали на річній основі і мали також усний характер; кожного року слуги та їхні господарі переглядала в усній дискусії свої контракти, і численні незадоволені слуги мали змогу змінити місце на більш вигідне. Господарі відмовлялися від сплати заробітної плати слуги до закінчення цього контракту. Метою відстрочення платежу було захистити позицію роботодавця. Проте це також забезпечувало своєрідний захист для слуги: річний характер контрактів на службу перешкоджав більшості жінок довгостроковій експлуатації шахраєм. У тих ситуаціях, коли одинока жінка уклала договір, що мав термін понад рік, її роботодавець все ще виплачував зарплату одноразово наприкінці контрактного періоду, що залишає багато можливостей для зловживань. Наприклад, коли

Джон Лі запропонував *femme sole* на ім'я Агнес працювати на нього прядильницею протягом шести років (1433-1439), він пообіцяла їй річну зарплату в один фунт плюс 10 шилінгів 4 пенні за сукню. Під час Трійці 1445 року на суді Агнес стверджувала, що він не заплатив їй жодної з 6 фунтів 10 шилінгів 4 пенні за її службу. Хоча минуло шість років після розірвання її контракту, тепер Агнес вийшла заміж і нарешті була готова подати до суду на свого колишнього роботодавця за несплачені гроші¹. Деякі самотні жінки домовилися про контракти з більш частими періодами оплати праці, спеціально для того, щоб уникнути можливості працювати безкоштовно. Коли Еліс Фріман прийшла на роботу до Річарда Гете в серпні 1442 року в якості його коморниці і економки терміном на п'ять років, вона погодилася зробити це за умови, що він заплатить їй річну зарплату в розмірі 13 шилінгів 4 пенні, належними рівними частинами в “чотири звичайних свята”. Щоправда, позов, який вона подала проти свого роботодавця за заборгованість у 5 марок на пасхальний семестр 1466 року (майже дев'ятнадцять років після завершення її контракту) означає, що ця превентивна дія була неефективною. Деякі слуги без вагань відстоювали свої права: коли Матильда Байї залишила службу у Томаса Черче в 1429 році, її пояснення, чому вона пішла, відрізнялися показань її господаря. Томас заявив, що вона зробила це “без розумної причини або дозволу, через неповагу до короля”, і мала відшкодувати йому незручності (10 марок). Її відповідь була такою, що вона вірно служила йому до самого свята Очищення 1429 року. Тоді вона попросила, щоб він почав надавати “добру і в достатній кількості їжу”, як це передбачено її контрактом; коли він відмовився це зробити, вона залишила службу. Слуга мав право відмовитися від контракту, якщо вимоги щодо харчування та одягу, обіцяні в початковій угоді, не були надані; це не були переваги роботи, ці умови були частиною зарплати. Рішення Матильди Бейлі показує, що вона знала про свої права і не боялася на них посилається².

1 Beattie Cordelia. *Medieval Single Women. The Politics of Social Classification in Late Medieval England*. - Oxford: Oxford University Press, 2007, pp.119-121

2 Staples, Kate Kelsey. *Daughters of London: Inheriting Opportunity in the Late Middle Ages*. Leiden: Brill, 2011, pp.24

Забезпечення виплати заробітної плати, продуктів харчування чи одягу було лише однією з проблем, породжених фінансовими відносинами, які існували між господарем і слугою. Затримки заробітної плати призводила до того, що роботодавець жінки діяв як її фінансовий менеджер, технічно набираючи роль її “опікуна”, тобто адміністратора її власності та грошей протягом тривалості договору. З нечесним господарем ці відносини могли породити цілий ряд зловживань. А вразливість самотньої жінки в цьому відношенні була оголена також в тих випадках, коли вона отримувала спадок від члена сім'ї або колишнього роботодавця під час роботи в якості прислуги. Скарга 1465 року Едіт, дружини Річарда Донінгтона, підкреслює ризики. Як *femme sole*, вона рік працювала на Томаса Брайдона з Саффолкширу. Протягом того часу Брайдон отримав 80 марок (53 фунта 6 шилінгів 8 пенні) її грошей на свій рахунок з її спадщини. Хоча він був зобов'язаний віддати ці гроші Едіт на її вимогу, впродовж 13 років з того часу, як до, так і після її одруження, він не зробив цього. Через тривалість суперечки та відсотки, які могли накопичитися, Едіт і її чоловік вимагали 100 фунтів відшкодування збитків¹. Скарга Едіт не була незвичайною. Серед інших, Еллен Орда в 1460 році подала аналогічну скаргу на свого колишнього роботодавця, лондонського ювеліра Метью Філіп; Ізабель Елсінгем також подала до суду на свого колишнього господаря, лондонського клерка Вільяма Рінга, у 1426 році. Скарги, подані колишніми слугами є повчальними не тільки для привернення уваги до експлуатації у владних відносинах, властивих контрактам про надання послуг, що ставить під загрозу здатність *femme sole* залишатися незалежними, але також як демонстрація того, що жінки направляли ці позови вже маючи при собі чоловіка-захисника. Всі жінки з наведених прикладів, які постали перед судом, щоб звинуватити своїх попередніх роботодавців у розкраданні їхніх коштів, зробили це лише після того, як одружилися і могли судитися спільно зі своїми чоловіками.

¹ Staples, Kate Kelsey. *Daughters of London: Inheriting Opportunity in the Late Middle Ages*. Leiden: Brill, 2011, pp.127

Наскільки репрезентативними є приклади *femme sole*, наведені з витягів судових справ та петицій у цьому розділі? Якщо приблизно уявити витрати судових процесів і взагалі їх специфіку і доступ до правосуддя у пізньосередньовічній Англії, стає зрозумілим, що ці самотні жінки не жили на узбіччі суспільства. Наприклад, тим, хто виступав як позивач, щоб подати позов до Загальної судової палати, потрібен був судовий лист. Петиція могла бути дешевою, наприклад, коштувати 6 пенні (у той час, коли некваліфікована робітниця могла заробляти 2 пенні на день); однак її можна було подати лише в Ченсері (в Лондоні) особисто або через адвоката. Крім того, були витрати на наймання адвоката, який міг би представляти інтереси позивачки в суді; і до того, як судді Загальної палати були готові заслухати судовий процес, вони очікували, що обидва учасники судового процесу будуть фізично присутні в залі суду у Вестмінстерській залі у Лондоні. Тож треба було платити рахунок за один-два візити до Лондона (витрати, які найкраще вимірюються відстанню від центральної Англії). Ці підрахунки мають значення. Хоча форми правової допомоги існували для того, щоб зробити правосуддя широко доступним, вага цих витрат дає зрозуміти, що резолюція у суді в Лондоні була поза межами охоплення тих, хто належить до найбільш бідної верстви суспільства. Багато в чому цей факт робить дослідження справ за участю *femme sole* у судах не тільки цікавим, але й критичним: ці докази підтверджують, що самотність (незалежність), а фактично - відсутність чоловіка, не обов'язково відкидала жінку на околицю суспільства. Багато з цих незалежних *femme sole* дійсно вели власний бізнес, були активними учасниками англійської економіки.

ВИСНОВКИ

Дослідження статусу *femme sole* у жінок в Англії XI-XV ст. виявило складність і неоднозначність правового, майнового, політичного та соціального становища жінок у цей період. Жінки, що мали статус *femme sole*, могли володіти майном, вести самостійну господарську діяльність, подавати позови до суду та захищати свої права. Вони мали певну міру незалежності, яка дозволяла їм брати активну участь у економічному житті середньовічної Англії. Проте ця незалежність часто була обмежена суспільними нормами та правовими регламентами, що знижувало рівень їхньої фактичної автономії.

Власницькі (майнові) права жінок у статусі *femme sole* були значно ширшими, ніж у заміжніх жінок. Вони могли володіти, купувати та продавати нерухомість, що було ключовим для їхнього економічного самовизначення. Жінки могли успадковувати майно, що забезпечувало їм матеріальну основу для самостійного життя. Однак, зловживання цими правами з боку чоловіків і родичів, а також складні юридичні процедури обмежували можливості жінок у повному використанні своїх прав. Проте безперечно, що жінки, які не перебували у шлюбі або були овдовілими, мали більше свободи у розпорядженні своїм майном у порівнянні з одруженими жінками, які підпадали під контроль чоловіків. Жінки у статусі *femme sole* мали право володіти та керувати різними видами майна, включаючи земельні ділянки, будинки, рухоме майно, а також фінансові активи. Це право забезпечувало їм значну економічну самостійність. Вони могли здійснювати торгові операції, укладати угоди купівлі-продажу нерухомості та іншого майна, що дозволяло їм активно брати участь у ринку та нарощувати свої активи; здавати своє майно в оренду, отримуючи таким чином додатковий дохід і забезпечувати стабільний грошовий потік, або брати в оренду земельні ділянки та будівлі, у тому числі для ведення бізнесу; успадковувати майно від своїх батьків, родичів та інших осіб, у тому числі земельні ділянки та будинки, рухоме майно (гроші, ювелірні вироби, домашнє начиння та інші цінності).

Жінки у статусі *femme sole* також могли виступати в суді для захисту своїх майнових прав. Це включало: подання позовів - вони могли подавати позови до суду для вирішення майнових спорів, включаючи повернення незаконно захопленого майна або захист своїх прав власності; укладання контрактів - жінки могли укладати різні юридичні угоди, включаючи контракти на купівлю-продаж, оренду та інші правові акти. Проте, складність юридичних процедур і необхідність дотримання формальностей могли ускладнювати реалізацію цих прав. Незважаючи на зазначені можливості, жінки у статусі *femme sole* стикалися з численними обмеженнями і викликами. Закони і правові норми в Середні віки часто були сформульовані на користь чоловіків. Жінкам доводилося долати складні юридичні процедури, щоб реалізувати свої права. Часто їм потрібна була підтримка чоловіків-родичів або опікунів. Патріархальні суспільні норми обмежували економічну активність жінок. Жінки, які намагалися бути незалежними, часто стикалися з осудом і неприйняттям з боку суспільства. Чоловічі родичі часто намагалися обмежити майнові права жінок, контролюючи їхні активи або спекулюючи на їхній юридичній неосвіченості. Це могло призводити до втрати майна і фінансових проблем.

Таким чином, майнові права жінок у статусі *femme sole* у середньовічній Англії надавали їм важливі можливості для економічної незалежності і соціального самовизначення. Вони могли володіти, управляти і успадковувати майно, що дозволяло їм брати активну участь у економічному житті суспільства. Однак, реалізація цих прав часто ускладнювалася юридичними і суспільними обмеженнями, що відображало загальний патріархальний характер середньовічного суспільства. Аналіз майнових прав жінок у статусі *femme sole* показує, що, незважаючи на значні виклики, жінки змогли використовувати ці права для досягнення певного рівня незалежності та впливу. Це підготувало ґрунт для подальших змін у правовому і соціальному статусі жінок у наступні століття.

Політичні права жінок у статусі *femme sole* в Середні віки залишалися обмеженими. Вони не могли брати участь у політичному житті на рівні з чоловіками, не мали права голосу та не могли займати офіційні посади. Проте, жінки могли впливати на політику через свої родинні та соціальні зв'язки, а також через благодійні і релігійні організації. Їхній вплив часто був непрямим, але суттєвим. Серед основних аспектів політичних прав *femme sole* відсутність формального політичного представництва - жінки були позбавлені багатьох формальних політичних прав, які мали чоловіки (право голосу; зайняття офіційних посад), непрямий політичний вплив; вплив через родинні зв'язки; благодійність і меценатство; підтримка та захист громадських інтересів. Жінки у статусі *femme sole* також брали участь у політичних конфліктах і протестах, що дозволяло їм впливати на політичні процеси: маються на увазі повстання і громадські заворушення, але це стосувалося лише невеликої частки жінок. Патріархальні норми обмежували політичну активність жінок. Суспільство часто не сприймало жінок як політичних суб'єктів, і їхні спроби брати участь у політиці могли зустрічати осуд і протидію. Жінки були юридично обмежені у своїх правах і можливостях. Закони, що регулювали політичну діяльність, були розроблені з урахуванням інтересів чоловіків, і жінки не могли брати участь у формальному політичному процесі. Економічні труднощі та соціальні обмеження також впливали на політичну активність жінок. Бідність, відсутність освіти та доступу до ресурсів обмежували їхні можливості для політичної участі. Отже, політичні права жінок у статусі *femme sole* у середньовічній Англії були значно обмеженими, проте вони знаходили способи впливати на політичні процеси через непрямі канали. Вони використовували родинні зв'язки, благодійність, судові позови та участь у громадських заворушеннях для досягнення своїх політичних цілей. Незважаючи на численні обмеження і виклики, жінки у статусі *femme sole* робили важливий внесок у політичне життя суспільства, використовуючи свої можливості для захисту своїх прав і інтересів.

Дослідження юридичних прав жінок у статусі *femme sole* в Англії XI-XV століть показало, що цей статус надавав жінкам значну міру юридичної автономії у порівнянні з одруженими жінками. Проте, ці права і можливості часто були обмеженими та залежали від конкретних обставин і соціального контексту. Жінки у статусі *femme sole* могли виступати в суді, укладати контракти і захищати свої права, але водночас стикалися з численними юридичними та суспільними перешкодами. Жінки у статусі *femme sole* мали право брати участь у судових процесах як позивачі та відповідачі. Це включало: подання позовів, захищаючи свої майнові права, інтереси та справедливість; захист у суді (жінки могли самостійно захищати себе у суді або звертатися за юридичною допомогою); право укладати різноманітні юридичні угоди (контракти на купівлю-продаж, орендні угоди, інші юридичні угоди). Жінки у статусі *femme sole* мали право самостійно управляти своїм майном без втручання чоловіків або опікунів. Це включало розпорядження майном та фінансове управління. Хоча жінки мали формальні права, правова система часто була налаштована на користь чоловіків. Жінкам доводилося стикатися зі складними юридичними процедурами та формальностями, що ускладнювало реалізацію їхніх прав. Патріархальні суспільні норми обмежували юридичні можливості жінок. Суспільство часто не сприймало жінок як рівноправних учасників правового процесу, що створювало додаткові перешкоди для їхньої правової активності. Більшість жінок не мали доступу до юридичної освіти, що обмежувало їхню здатність розуміти і використовувати правові норми на свою користь. Це робило їх залежними від юридичної допомоги, яку не завжди було легко отримати. Тож юридичні права жінок у статусі *femme sole* у середньовічній Англії надавали їм важливі можливості для правової автономії та економічної діяльності. Вони могли виступати в суді, укладати контракти і управляти своїм майном, що забезпечувало їм значну міру незалежності. Однак, ці права часто були обмежені юридичними та суспільними перешкодами, що відображало загальний патріархальний характер середньовічного суспільства.

Соціальне становище жінок у статусі *femme sole* було двозначним. З одного боку, вони мали більше свободи у виборі діяльності та способу життя. Вони могли займатися торгівлею, ремеслами, а також бути меценатами та патронами мистецтв. З іншого боку, суспільні очікування і патріархальні норми суттєво обмежували їхню свободу. Жінки повинні були постійно балансувати між незалежністю та суспільним визнанням, часто стикаючись з упередженнями та дискримінацією. Попри юридичні та політичні обмеження, ці жінки мали значну свободу для економічної та соціальної активності. Соціальний статус *femme sole* забезпечував жінкам певну міру автономії та відкривав можливості для участі в різних аспектах суспільного життя. Жінки у статусі *femme sole* могли активно займатися економічною діяльністю, що забезпечувало їм фінансову незалежність і вплив у суспільстві. Жінки могли вести власний бізнес, займатися торгівлею, ремеслами та іншими видами підприємницької діяльності. Вони володіли торговими лавками, майстернями та іншими підприємствами, що дозволяло їм заробляти гроші і забезпечувати своє матеріальне благополуччя. Жінки могли брати участь у фінансових операціях, включаючи позики, застави та інвестиції. Це дозволяло їм нарощувати капітал і розширювати свій бізнес. Жінки у статусі *femme sole* могли впливати на культурне і соціальне життя через меценатство та благодійність. Вони підтримували художників, письменників, учених та інші творчі особистості, що сприяло розвитку культури і науки. Жінки активно займалися благодійністю, підтримуючи церкви, монастирі, школи та лікарні. Вони надавали фінансову допомогу і сприяли реалізації соціальних проєктів, що покращувало життя місцевих громад. Жінки у статусі *femme sole* мали можливість здобувати освіту певного рівня (не університетську і не духовну) і брати участь у релігійному житті. Хоча доступ до формальної освіти був обмежений, деякі жінки мали можливість навчатися у приватних учителів або монастирях. Це дозволяло їм здобувати знання і навички, що сприяли їхній економічній та соціальній активності. Жінки могли брати участь у релігійному житті, відвідувати церкви і

монастирі, а також підтримувати релігійні установи. Релігія відігравала важливу роль у їхньому житті, надаючи духовну підтримку і можливості для соціальної взаємодії. Жінки у статусі *femme sole* могли використовувати свої соціальні зв'язки для досягнення різних цілей: вплив у громаді; побудова мереж контактів. Це дозволяло їм здобувати підтримку і співпрацю для реалізації своїх проектів. Проте деякі жінки стикалися з економічними труднощами, такими як брак капіталу, доступу до ринків та фінансових ресурсів. Це могло обмежувати їхні можливості для розвитку бізнесу і економічної активності. Тож соціальні можливості жінок у статусі *femme sole* у середньовічній Англії були значними, незважаючи на численні обмеження і виклики. Жінки могли займатися економічною діяльністю, меценатством, благодійністю, брати участь у релігійному житті та використовувати свої соціальні зв'язки для досягнення різних цілей. Вони відігравали важливу роль у своїх громадах, впливаючи на соціальні і економічні процеси.

Отже, статус *femme sole* надавав жінкам середньовічної Англії певні можливості для економічної та соціальної активності, проте такі можливості були обмежені правовими та суспільними бар'єрами. Вони могли володіти та управляти майном, займатися бізнесом і брати участь у культурному житті. Проте, ці можливості були суттєво обмежені правовими та суспільними бар'єрами. Політичні права жінок залишалися мінімальними, а їхня соціальна свобода часто обмежувалася патріархальними нормами і стереотипами. Соціальне становище *femme sole* вимагало від жінок постійної адаптації до мінливих умов та боротьби за свої права. Таким чином, статус *femme sole* був важливим елементом у розвитку правового і соціального статусу жінок, що підготував ґрунт для подальших змін у наступні століття. Важливість статусу *femme sole* полягає в тому, що він представляв собою один із перших кроків на шляху до більшої гендерної рівності. Цей статус сприяв розвитку правового і соціального становища жінок, що підготувало ґрунт для подальшої боротьби за права жінок у наступні століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Матузова В. И. Английские средневековые источники I—XIII вв.: Тексты, перевод, комментарий. М.: Наука, 1979. - 268 с.
2. Beattie Cordelia. Medieval Single Women. The Politics of Social Classification in Late Medieval England. - Oxford: Oxford University Press, 2007. - 194 pp.
3. Douglas, David Charles, and Harry Rothwell, eds. English Historical Documents, 1189-1327: Volume 3. London: Eyre & Spottiswoode, 1975. - 1068 pp.
4. Leyser Henrietta. Medieval Women. A Social History of Women in England 450-1500. - New York: St.Martin's Press, 1995. - 366 pp.
5. Liber Albus: The White Book of the City of London. Compiled by John Carpenter and Richard Whittington, translated by Henry Thomas Riley. London: Richard Griffin and Company, 1861. - 686 pp.
6. Magna Charta. Edited by W. Holden, Printed for W. Holden, London: 1887. - 34 pp.
7. The Westminster Chronicle, 1381-1394; eds. L. C. Hector and B. F. Harvey; Oxford, 1982. - 563 pp.
8. Women in England, c. 1275 – 1525. Documentary sources. - Translated and edited by P. J. P. Goldberg. - Manchester: Manchester University Press, 1995. - 307 pp.

Література

9. Аккرويد Питер. История Англии. Основание: От самых начал до эпохи Тюдоров. - М.: «КоЛибри», 2020. - 624 с.
10. Грин Джон Ричард. Британия. Краткая история английского народа. История, религия, культура: В 2-х тт. — Мн.: МФЦП, 2007. - 664 с.
11. Дюби Ж. Трехчастная модель, или представления средневекового общества о себе самом. - М.: Языки русской культуры, 2000. - 320 с.

12. История женщин на Западе, том 2. Молчание Средних веков. - Под ред. Кристиан Клапиш-Зубер. - СПб.: «Алетейя», 2009. - 622 с.
13. 13. История Средних веков, том 1. - Под ред. С. П. Карпова, 6-е изд. - М.: «Печатные традиции», 2008. - 540 с.
14. Штокмар В. В. История Англии в Средние века. - СПб.: «Алетейя», 2000.
15. A Social History of England, 900–1200. - Edited by Julia Crick and Elisabeth van Houts. Cambridge University Press, 2011. - 298 pp.
16. A Social History of England, 1200–1500. - Edited by Rosemary Horrox and W. Mark Ormrod. Cambridge University Press, 2006. - 380 pp.
17. d'Avray David. Medieval Marriage. Symbolism & Society. - Oxford: Oxford University Press, 2005. - 312 pp.
18. Bardsley Sandy. Venomous Tongues. Speech and Gender in Late Medieval England. - Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006. - 224 pp.
19. Bardsley Sandy. Women's Roles in the Middle Ages. - London: Greenwood Press, 2007. - 256 pp.
20. Barron, Caroline M., and Anne F. Sutton, editors. Medieval London Widows, 1300-1500. Hambledon Press, 1994. - 256 pp.
21. Beattie Cordelia. Married Women, Contracts and Coverture in Late Medieval England. - Cambridge University Press, 2013. - 256 pp.
22. Beattie, Cordelia. Medieval Single Women: The Politics of Social Classification in Late Medieval England. - Oxford: Oxford University Press, 2007. - 240 pp.
23. Bennett, Judith M. Ale, Beer and Brewsters in England: A Women's Work in a Changing World, 1300–1600. Oxford, Oxford University Press, 1996. - 277 pp.
24. Butler, Sara M. Medieval Singlewomen in Law and Practice. - Oxford: Oxford University Press, 2013. - 320
- Butler, Sara M. Medieval Singlewomen in Law and Practice. Oxford: Oxford University Press, 2013. 320 pp.

25. Crouch, David. *The English Aristocracy, 1070-1272: A Social Transformation*. Yale University Press, 2011. 368 pp.
26. Dyer Christopher. *Making a Living in the Middle Ages. The People of Britain, 850-1520*. - New Haven: Yale University Press, 2005. - 416 pp.
27. Dyer Christopher. *Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England c.1200 – 1520*. - Cambridge: Cambridge University Press, 1998. - 328 pp.
28. Erickson, Amy Louise. *Women and Property in Early Modern England*. London: Routledge, 1993. - 279 pp.
29. Friedman, Lawrence M. *Dead Hands: A Social History of Wills, Trusts, and Inheritance Law*. Stanford, California: Stanford University Press, 2009. - 240 pp.
30. *Gender and Difference in the Middle Ages*. - Edited by Sharon Farmer and Carol Braun Pasternack. - Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003. - 386 pp.
31. Gies, Frances and Joseph. *A Medieval Family: The Pastons of Fifteenth-Century England*. - New York: Harper Perennial, 2018. - 400 pp.
32. Gies, Frances and Joseph. *Life in Medieval Castle*. - New York: Harper Perennial, 2015. - 288 pp.
33. Given-Wilson, Chris. *The English Nobility in the Late Middle Ages: The Fourteenth-Century Political Community*. - London: Routledge, 1987. - 279 pp.
34. Hanawalt Barbara A. *Of Good and III Repute. Gender and Social Control in Medieval England*. - Oxford: Oxford University Press, 1998. - 336 pp.
35. Harris, Barbara J. *English Aristocratic Women, 1450-1550: Marriage and Family, Property and Careers*. - Oxford: Oxford University Press, 2002. - 361 pp.

36. Helmholz, R. H. *The Oxford History of the Laws of England, Volume I: The Canon Law and Ecclesiastical Jurisdiction from 597 to the 1640s*. - Oxford: Oxford University Press, 2004. - 774 pp.
37. Hinton David A. *Archaeology, Economy and Society England from the fifth to the fifteenth century*. - London: Seaby, 1990. - 288 pp.
38. Jones Dan. *The Wars of the Roses. The Fall of the Plantagenets and the Rise of the Tudors*. - New York: Viking Penguin, 2014. - 416 pp.
39. Livingston, Sally A. *Marriage, Property, and Women's Narratives*. New York: Palgrave Macmillan, 2012. - 226 pp.
40. MacCarthy Connor. *Marriage in Medieval England: Law, Literature and Practice*. - Woodbrige (UK): The Boydell Press, 2004. - 228 pp.
41. Mackie, J.D. *The Earlier Tudors, 1485-1558*. Oxford University Press, 1952. - 538 pp.
42. *Married Women and the Law in Premodern Northwest Europe*. - Ed. by Beattie, Cordelia, and Matthew Frank Stevens. - Woodbridge: Boydell Press, 2013. - 276 pp.
43. McIntosh, Marjorie Keniston. *Working Women in English Society, 1300-1620*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. - 292 pp.
44. Miller, Edward, and John Hatcher. *Medieval England Towns, Commerce and Crafts, 1086-1348*. Longman, 1995. - 464 pp.
45. Mitchell, Linda E. *Portraits of Medieval Women: Family, Marriage, and Politics in England 1225–1350*. New York: Palgrave Macmillan, 2003. - 232 pp.
46. Mount Toni. *The Medieval Housewife and Other Women of the Middle Ages*. - Stroud: Amberley Publishing, 2014. - 320 pp.
47. Phillips, Kim M. *Medieval Maidens: Young Women and Gender in England, 1270-1540*. Manchester University Press, 2003. - 272 pp.
48. Phipps, Teresa, and Deborah Youngs, eds. *Litigating Women: Gender and Justice in Europe, c.1300-c.1800*. London: Routledge, 2021. - 266 pp.

49. Postan, M. M. *Mediaeval Trade and Finance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973. - 382 pp.
50. Prestwich Michael. *Plantagenet England 1225 – 1360*. - Oxford: Clarendon Press, 2005. - 600 pp.
51. *Progress and Problems in Medieval England: Essays in Honour of Edward Miller*. - ed. by Britnell, Richard, and John Hatcher. - Cambridge University Press, 1996. - 368 pp.
52. *Regional Variations in Matrimonial Law and Custom in Europe, 1150–1600*. - Ed. by Mia Korpiola. - Leiden: Brill, 2011. - 334 pp.
53. Rigby, S. H., *English Society in the Later Middle Ages: Class, Status and Gender*. - Houndmills: Macmillan, 1995. - 288 pp.
54. Spring, Eileen. *Law, Land, and Family: Aristocratic Inheritance in England, 1300 to 1800*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1993. - 214 pp.
55. Staples, Kate Kelsey. *Daughters of London: Inheriting Opportunity in the Late Middle Ages*. Leiden: Brill, 2011. - 240 pp.
56. Stenton, D.M.P. *The English Woman in History*. - London: George Allen & Unwin, 1957. - 352 pp.
57. Tanner, Heather J., ed. *Medieval Elite Women and the Exercise of Power, 1100–1400: Moving beyond the Exceptionalist Debate*. Cham: Springer International Publishing, 2019. - 310 pp.
58. *Texts and Contexts in Legal History: Essays in Honor of Charles Donahue*. - Eds. John Witte, Jr., Sara McDougall, and Anna di Robilant. - Berkeley, CA: Robbins Collection, 2016. - 400 pp.
59. *Queens and Queenship in Medieval Europe*. - Edited by Anne J. Duggan. - Woodbridge: The Boydell Press, 1997. - 420 pp.
60. Van Houts, Elisabeth M. C. *Married Life in the Middle Ages, 900-1300*. Oxford: Oxford University Press, 2019. - 312 pp.
61. Ward Jennifer C. *English Noble Women in the Later Middle Ages*. - New York: Routledge, 2013. - 246 pp.

62. Ward Jennifer. *Women in England in the Middle Ages*. - London: Hambledon Continuum, 2006. - 240 pp.
63. Waugh S.L. *The Lordship of England: Royal Wardships and Marriages in English Society and Politics 1217-1327*. - Princeton, 1988. - 384 pp.
64. Weir Alison. *Elizabeth of York. A Tudor Queen and Her World*. - New York: Ballantine Books, 2013. - 608 pp.
65. von Westhoven Perigrinor. *Life in a Medieval Gentry Household: Alice de Bryene of Acton Hall, Suffolk, c.1360-1435*. - London: Routledge, 2021. - 240 pp.
66. *Women and Power in the Middle Ages*. - Edited by Mary Erler and Maryanne Kowaleski. - Athens: The University of Georgia Press, 1988. - 328 pp.
67. *Women and Wealth in Late Medieval Europe*. - Edited by Theresa Earenfight. - New York: Palgrave Macmillan, 2010. - 240 pp.
68. *Young Medieval Women*. - Edited by Katharine J. Lewis, Noel James Menuge and Kim M. Phillips. - New York: St.Martin's Press, 1999. - 224 pp.
69. Barron Caroline M., 'The "Golden Age" of Women in Medieval London', *Reading Medieval Studies*, 15, 1989, 35-58 pp.
70. *Coming of Age and the Family in Medieval England*, - by B. Gregory Bailey, Meaghan E. Bernard, Gregory Carrier, Cherise L. Elliott, John Langdon, Natalie Leishman, Michal Mlynarz, Oksana Mykhed, and Lindsay C. Sidders. - in *Journal of Family History*, Vol. 33 No. 1, January 2008, pp. 41-60
71. *Introduction: Social Structure and Economic Change in Late Medieval England*, - in R. Horrox and W. M. Ormrod (eds.), *A Social History of England, 1200–1500* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), pp. 1–30.
72. Jordan William C., 'Women and Credit in the Middle Ages: Problems and Directions', *Journal of European Economic History* 17 — 1988. - pp. 33-62.
73. McIntosh Marjorie K.. *The Benefits and Drawbacks of Femme Sole Status in England, 1300–1630*. *The Journal of British Studies*, 44, 2005. - pp. 410-438

74. Sheehan, M. M. The Influence of Canon Law on the Property Rights of Married Women in England, - in M. M. Sheehan, Marriage, Family, and Law in Medieval Europe: Collected Studies, ed. J. K. Farge (Cardiff: University of Wales Press, 1996), pp. 16–30.
75. Smith, R. M. Some Reflections on the Evidence for the Origins of the “European Marriage Pattern” in England, - in C. Harris et al. (eds.), The Sociology of the Family: New Directions for Britain (Keele: University of Keele, 1979), pp. 74–112.
76. Stoertz, F. H. Young Women in France and England, 1050–1300, - Journal of Women’s History, 12/4 (2001), pp. 22–46.

Бакалаврська робота Плякової Марії Дмитрівни на тему: «Статус femme sole у жінок в Англії XI-XV століття: майнові, політичні, соціальні права та можливості» присвячена вивченню статусу femme sole в Англії XI-XV ст. Основна увага приділяється аналізу майнових, політичних та соціальних прав і можливостей таких жінок у середньовічному суспільстві. Метою дослідження є всебічний аналіз статусу femme sole та виявлення специфіки прав та обов'язків жінок цього статусу. Статус femme sole надавав жінкам певний рівень незалежності та прав, які були недоступні для заміжніх жінок. Проте, попри юридичні можливості, їхній реальний вплив на суспільство був обмежений соціальними і культурними нормами. Дане дослідження підкреслює важливість аналізу правового статусу жінок у історичному контексті для розуміння їхнього реального положення в суспільстві.

Ключові слова: femme sole, жінки в Середньовічній Англії, історія прав жінок, англійське середньовічне право.

The Bachelor's Work, that have been wrighting by Mariia Dmytrivna Pliakova on the topic: «The status of femme sole among women in England in the XI-XV centuries: property rights, political and, social rights and available opportunities» is dedicated to studying the status of femme sole in England from the 11th to the 15th centuries. The main focus is on analyzing the property, political, and social rights and opportunities of such women in medieval society. The aim of the research is to conduct a comprehensive analysis of the status of femme sole and to identify the specific rights and responsibilities of women with this status. The status of femme sole granted women a certain level of independence and rights that were not available to married women. However, despite the legal possibilities, their real impact on society was limited by social and cultural norms. This study emphasizes the importance of analyzing the legal status of women in a historical context to understand their actual position in society.

Keywords: femme sole, women in Medieval England, history of women's rights, English medieval law.